

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

From Economic Prosperity to the Depression of 1930s

Lefteris Tsoulfidis

University of Macedonia

6. December 2010

Online at <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/31746/>

MPRA Paper No. 31746, posted 24. June 2011 09:17 UTC

From Economic Prosperity to the Depression of 1930s

By
Lefteris Tsoulfidis

Associate Professor
Department of Economics
University of Macedonia
156 Egnatia Street,
540 06, Thessaloniki, Greece
Tel. 2310 891-788
Fax 2310 891-786
Homepage: <http://econlab.uom.gr/~lnt/>

Abstract

This chapter starts with a discussion of the economic situation in the USA and UK in the 1920s and 1930s and argues that the fundamentals of these two economies in the 1920s were already in a bad shape. In fact, we show that in the US economy the fall in the rate of profit and the stagnation of the mass of real profits preceded the collapse of the stock market in the 1929 and the depression of 1930s. The discussion continues with the economic and political situation in the case of the Greek economy and the way in which she was affected by the depression. From the study of the Greek economy in the 1930s, we derive some useful conclusions that may shed new light to the current depression and debt problems of the Greek economy.

JEL Classifications: B14, N14, N20

Key Words: Depression of 1930s, Gold exchange standard, Greek economy, debt default

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΘΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1930

του
Λευτέρη Τσουλφίδη¹
Αναπληρωτή Καθηγητή
Τμήματος Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστημίου Μακεδονίας
Email: Lnt@uom.gr

Το μεγάλο κραχ από μόνο του αποτελεί ένα συναρπαστικό κεφάλαιο στη “μαζική παράκρουση”. Το κραχ αρχικά φάνηκε να είναι ασύνδετο με οτιδήποτε ευρύτερο. Πράγματι, τις πρώτες εβδομάδες μετά, τα σχόλια που κυριαρχούσαν αποσκοπούσαν στην αποκατάσταση του κλίματος εμπιστοσύνης: το πιο διαδεδομένο κλισέ των ημερών ήταν ότι τα “θεμελιώδη της οικονομίας είναι υγιή”. Ωστόσο, τα πράγματα δεν ήταν καθόλου θεμελιωδώς υγιή. Το φοβερό κραχ οδήγησε στην κατά πολύ οδυνηρότερη οικονομική κρίση.

(Robert Heilbroner 1993, σ. 137)

Σήμερα, αντίθετα με το τι θα έκανα στο παρελθόν, θα συμβούλευα [τους νέους οικονομολόγους] να επιδεικνύουν τον δέοντα σεβασμό στην μελέτη της οικονομικής ιστορίας, και αυτό γιατί αποτελεί την πρώτη ύλη που κάποιος μπορεί να ελέγχει στατιστικά την ορθότητα των εικασιών του. Θεωρώ ότι η εμπειρία των πρόσφατων χρόνων το έχει αποδείξει αυτό. [...] Αλλά η [οικονομική] ιστορία από μόνη της [ποτέ] δεν μας διδάσκει τίποτε, χρειάζεται πάντα να τής θέτουμε ερωτήματα και να διεξάγουμε όλους τους δυνατούς στατιστικούς ελέγχους και για το σκοπό αυτό [ευτυχώς] σήμερα έχουμε περισσότερα δεδομένα από ότι στο παρελθόν.

(Paul Samuelson, 2010, στην τελευταία του συνέντευξη)

1. Εισαγωγή

Η συζήτηση για την κρίση του 1929 συνήθως περιορίζεται σε ορισμένα χρόνια π.χ. 1929-1932, είναι γεγονός ότι το 1932 ήταν κατά κανόνα το χειρότερο έτος από πλευράς επιδόσεων των οικονομιών ως προς το παραγόμενο προϊόν και την απασχόληση στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη, ενώ η κατάρρευση του χρηματιστηρίου στη Νέα Υόρκη τον Οκτώβριο του 1929 σηματοδότησε την αλλαγή φάσης της παγκόσμιας οικονομίας. Η αλήθεια όμως είναι ότι η οικονομική κρίση είχε μακρύτερη διαδρομή από ότι συνήθως νομίζεται. Και γι’ αυτό δεν χρειάζεται να περιοριστούμε στην ελληνική οικονομία, η οποία, σχεδόν, όλη τη δεκαετία του 1920 με τους πρόσφυγες και τις ανακατατάξεις που λάμβαναν χώρα βρισκόταν μόνιμως σε κρίση, αλλά και χώρες, όπως π.χ. η Γαλλία που λόγω Πολέμου και

¹ Μέρος του κεφαλαίου αυτού (με τίτλο «Η Ελλάδα στην Κρίση του 1929: Διδάγματα Πολιτικής» παρουσιάστηκε στο *Ανοιχτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας της Ελλάδος* του ΕΚΠΑ στις 6/12/2010. Ευχαριστώ την Ι. Πεπελάση που σχολίασε την παρουσίαση, όπως επίσης και τους Β. Δρουκόπουλο, Χ. Ιορδάνογλου, Α. Κακριδή, Κ. Κωστή και Θ. Μαριόλη και τους μετέχοντες του σεμιναρίου για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους. Εξυπακούεται ότι τα όποια λάθη και παραλήψεις βαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα. Οι σημειώσεις αυτές αντικαθιστούν το κεφάλαιο 10 στην υπό (επαν)έκδοση βιβλίου μου *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας* (2009).

των δαπανών βρέθηκε να έχει συσσωρεύσει τεράστιο χρέος που μετά δυσκολίας μπορούσε να εξυπηρετήσει, ενώ η Γερμανία είχε επιπλέον τους επαχθείς γι' αυτήν όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η κατάσταση της Αγγλίας ήταν παρόμοια με της Γαλλίας, δηλαδή μεγάλα ελλείμματα και συσσώρευση χρέους, ενώ για τις ΗΠΑ η συνηθισμένη εικόνα είναι αυτή μιας ευημερούσας οικονομίας. Στην πραγματικότητα, όμως, κάθε άλλο παρά στέρεα ήταν τα θεμελιώδη των ΗΠΑ τη δεκαετία του 1920 και η κρίση είχε ήδη ξεκινήσει, όπως άλλωστε αναμενόταν από την ανάλυση του Κοντράτιεβ για τους μακροχρόνιους κύκλους.²

Το υπόλοιπο του κεφαλαίου είναι διαρθρωμένο ως εξής. Στη συνέχεια αναλύουμε την κατάσταση στις ΗΠΑ και Αγγλία, τις δύο υπερδυνάμεις της εποχής, και δείχνουμε ότι η κρίση είχε ήδη ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα από την κατάρρευση του χρηματιστηρίου το 1929. Ακολουθεί η συζήτηση και ο εμπειρικός έλεγχος ανταγωνιστικών θεωριών (μονεταριστικής, κεϋνσιανής και αυστριακής) για την ερμηνεία της κρίσης για να καταλήξουμε ότι τα διαθέσιμα στοιχεία των ΗΠΑ συνάδουν με την υπόθεση της πτωτικής πορείας του ποσοστού κέρδους και της συνακόλουθης στασιμότητας των κερδών, ως το κατ' εξοχήν αίτιο της κρίσης. Ακολουθεί η συζήτησή μας για την οικονομική αλλά και την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκε και βίωσε την κρίση. Από τη συζήτηση αυτή και εξετάζοντας τα διαθέσιμα στοιχεία επιχειρούμε να αντλήσουμε ορισμένα συμπεράσματα για τις επιπτώσεις των διαφόρων πολιτικών που εφαρμόστηκαν.

Η Δεκαετία του 1920 και η Οικονομική Κρίση

Ενώ η Ευρώπη δίχως αμφιβολία τη δεκαετία του 1920 θεωρείται ότι βρισκόταν σε ύφεση διαρκείας, οι περιγραφές για τις ΗΠΑ είναι διαμετρικά αντίθετες. Τότε είχαμε τα περίφημα «roaring twenties» στη διάρκεια των οποίων οι ΗΠΑ εμφανίζονταν ως μια ευημερούσα κοινωνία που βασιζόταν, εν πολλοίς, στην αγορά αγαθών διαρκείας (οικιακές συσκευές, αυτοκίνητα κ.λπ.) χάρη στην πίστη και όχι στο άμεσα διαθέσιμο εισόδημα. Την ίδια περίοδο δημιουργούταν μια κερδοσκοπική κουλτούρα που εκδηλωνόταν στην εμπλοκή μεγάλου μέρους του πληθυσμού στην κτηματομεσιτική αγορά. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα αγοράς εξοχικών οικιών στην Φλόριντα, όπου ο σκοπός των αγοραστών δεν ήταν να τα κατοικήσουν (έστω και στην περίοδο των διακοπών), αλλά να τα μεταπωλήσουν με κέρδος. Οι αγορές εξοχικών οικιών δεν γίνονταν από αποταμιεύσεις αλλά με δάνεια τα οποία θα ξεπληρώνονταν (και μάλιστα με κέρδος) από την προσδοκώμενη άνοδο των τιμών. Οι κερδοσκοπικές αυτές δραστηριότητες δεν άργησαν να εκδηλωθούν και στο χρηματιστήριο. Ένας τέτοιος γενικευμένος «κερδοσκοπικός πυρετός» χαρακτηρίζει ουσιαστικά μια κοινωνία που τα θεμελιώδη της είναι προβληματικά, και ειδικότερα τα κέρδη που μπορεί να αποκομίσει ο επενδυτής αγοράζοντας κεφαλαιουχικά αγαθά και αναμένοντας να του αποδώσουν μακροχρόνια υπολείπονται αυτών που ο ίδιος ο «επενδυτής» προσδοκά να αποκομίσει αγοράζοντας τίτλους, οι οποίοι μπορούν να αποφέρουν τάχιστα πολύ μεγαλύτερο εισόδημα. Ο Κέυνς γνωρίζοντας πολύ καλά τις επιπτώσεις από τις διαφορές στις αποδόσεις επεσήμανε τη διαφορά μεταξύ της κερδοσκοπικής επένδυσης (speculative investment) και της επιχειρηματικής επένδυσης. Η κερδοσκοπική επένδυση αφορά την πρόβλεψη της μελλοντικής ψυχολογίας της αγοράς, ενώ η επιχειρηματική επένδυση την οποία ο Κέυνς αποκαλεί «enterprise», δηλαδή την δραστηριότητα κατά την οποία ο επενδυτής καταβάλλει κόπο και αναλαμβάνοντας ρίσκο εκτιμά την αναμενόμενη απόδοση ενός περιουσιακού στοιχείου για ολόκληρη τη διάρκεια χρήσης του. Ο Κέυνς επεσήμανε ότι οι επενδυτές-κερδοσκόποι έχουν βραχυχρόνιο

² Για τη σχετική συζήτηση βλέπε Papageorgiou and Tsoulfidis (2006).

ορίζοντα και προσδοκούν στα κέρδη που προκύπτουν από την αύξηση της τιμής και ότι η επιχειρηματικότητα της μορφής αυτής είναι η επικρατούσα στις ΗΠΑ πράγμα που ο Κένυς το θεώρησε προβληματικό και όσο αυτή η τάση ενισχύεται, τόσο περισσότερο θα αναδεικνύονται τα προβληματικά θεμελιώδη της οικονομία, η οποία διαρκώς θα διολισθαίνει προς την κρίση.

Την ίδια περίοδο η Αγγλία επανήλθε στον κανόνα χρυσού το 1925 στην προπολεμική ισοτιμία της Λίρας (1£=4,86\$) που με τα νέα δεδομένα (1£=4,4\$) η λίρα θεωρούνταν υπερτιμημένη, πράγμα που σήμαινε μείωση των εξαγωγών και στασιμότητα της αγγλικής οικονομίας.³ Το ερώτημα που τίθεται είναι αν επρόκειτο για ένα τραγικό λάθος του Υπουργείου Οικονομικών ή για μια προμελετημένη απόπειρα ενίσχυσης του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου.⁴ Πρώτα από όλα η κυβέρνηση της Αγγλίας έβλεπε το Λονδίνο να χάνει την αίγλη του ως παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό κέντρο και για να την επανακτήσει έπρεπε η κυβέρνηση να επαναφέρει τον κανόνα χρυσού, ώστε να ξανακερδίσει την εμπιστοσύνη των χρηματοπιστωτικών κύκλων. Επιπλέον, η παλιά ισοτιμία της λίρας θα σηματοδοτούσε την ανάκτηση της αρχικής ισχύος της Αγγλίας και θα καθιστούσε την λίρα, και όχι το δολάριο, το νόμισμα των διεθνών συναλλαγών. Ο Κένυς διαφωνούσε με αυτή τη λογική που ουσιαστικά εξυπηρετούσε τα σχέδια των τραπεζιτών και όχι της εξαγωγικά προσανατολισμένης βιομηχανίας και αυτό γιατί η Αγγλία δεν ήταν πλέον το ίδιο ανταγωνιστική στις διεθνείς αγορές. Η υπερτιμημένη λίρα, αν μη τι άλλο, θα ανάγκαζε τους παραγωγούς να μειώσουν το κόστος για να ανακτήσουν την ανταγωνιστικότητά τους πράγμα που συνεπαγόταν μείωση μισθών με ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας. Με άλλα λόγια, θα είχαμε ίσως για πρώτη φορά σε μια μεγάλη χώρα, όπως η Αγγλία, τη διαδικασία της εσωτερικής υποτίμησης που τόσο πολλή συζήτηση γίνεται σήμερα για τις οικονομικά αδύναμες χώρες της Ευρωζώνης, όπως η Ελλάδα που μη έχοντας το όπλο της υποτίμησης του νομίσματος επιχειρούν να διορθώνουν τις ανισορροπίες στο εξωτερικό τους εμπόριο μέσω της μείωσης των μισθών και της αύξησης της ανεργίας. Ταυτόχρονα, η διατήρηση της υψηλής ισοτιμίας συνεπαγόταν αύξηση του επιτοκίου σε μια περίοδο πτώσης της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (η κερδοφορία κατά Κένυς). Ο συνδυασμός πτώσης της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου και αύξησης του επιτοκίου είναι ότι χειρότερο για τις επενδύσεις και την ψυχολογία του κοινού. Η μείωση των επενδύσεων και η συνακόλουθη αύξηση της ανεργίας είχαν ως αποτέλεσμα τις μαζικές κινητοποιήσεις και τη γενική απεργία παραλύοντας έτσι την οικονομία. Τις εξελίξεις αυτές τις είχε προβλέψει ο Κένυς ήδη από το 1925 και έχοντας εντοπίσει τη ρίζα του κακού στο ρόλο και τη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού τομέα της οικονομίας, υποστήριξε στη *Γενική Θεωρία* (1936) την ιδέα της «ευθανασίας των ραντιέρηδων», δηλαδή όλων όσων ζουν από εισοδήματα προερχόμενα από τόκους και ενοίκια, δηλαδή τους προσοδούχους (Tsoulfidis 2010).

Ενώ η Αγγλία ακολουθούσε σφιχτή νομισματική πολιτική προκειμένου να έχει ένα αυξημένο επιτόκιο αρκετά ελκυστικό για τα διεθνή κεφάλαια, και έτσι η χώρα αυτή θα συντηρούσε την υψηλότερη από την αγοραία ισοτιμία της λίρας. Την ίδια περίοδο, στις ΗΠΑ είχαμε την ακριβώς αντίθετη πολιτική, δηλαδή πιστωτική χαλάρωση, πράγμα που

³ Ο Κένυς αφενός επισήμανε το λάθος στην πολιτική αυτή στο βιβλίο του *The Economic Consequences of Mr. Churchill* (1925), αφετέρου εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για την έμμεση πλην όμως σαφή υποστήριξη που παρέσχε το Υπουργείο Οικονομικών της Αγγλίας στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο σε βάρος του παραγωγικού (βιομηχανικού).

⁴ Είναι βέβαιο ότι το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο που μεγάλο μέρος των ενεργητικών του αποτιμημένο σε χρυσό βρίσκονταν εκτός Αγγλίας, επομένως τυχόν επικράτηση της αγοραίας (αντί της προπολεμικής) ισοτιμίας της λίρας θα συνεπάγονταν μεγάλες απώλειες για το εν λόγω κεφάλαιο.

οδήγησε στη ραγδαία άνοδο του δείκτη τιμών του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης πριν τον Οκτώβριο του 1929. Η χαλάρωση αυτή στη νομισματική πολιτική είχε ως μη σχεδιασμένο αποτέλεσμα την υποστήριξη της υπερτιμημένης λίρας στην Αγγλία.⁵ Στη συνέχεια, οι κυβερνήσεις εφάρμοσαν πολιτικές προστατευτισμού και χειροτέρεψαν έτσι μια ήδη άσχημη κατάσταση. Ειδικότερα, στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1920 ο αγροτικός της τομέας υπέφερε από τη μείωση των τιμών που αποδόθηκε στην ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής στις εμπόλεμες χώρες πράγμα που οδήγησε στην αύξηση της προσφοράς και την όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού και μοιραία στην πτώση των τιμών. Ο αγροτικός πληθυσμός στις ΗΠΑ που ήταν αρκετά μεγάλος και ταυτόχρονα συμπαγής πολιτικά ασκούσε ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή στους εκάστοτε προέδρους. Ο τότε πρόεδρος των ΗΠΑ Χέρμπερτ Χούβερ, που θεωρείται ότι αδράνησε την περίοδο της κρίσης, στην πραγματικότητα ήταν πολύ πιο δραστήριος και παρεμβατικός από όσο συνήθως τον περιγράφουν. Μεταξύ των μέτρων που έλαβε ήταν η επιβολή του νόμου Smoot-Hawley του 1930 που τετραπλασίασε τους δασμούς στα εισαγόμενα και οδήγησε σε αύξηση της τιμής τους και, αν μη τι άλλο, απέτρεψε την ακόμη μεγαλύτερη μείωση των τιμών στις ΗΠΑ μετά το 1929 που σύμφωνα με τη νεοκλασική αντίληψη και ιδίως των αυστριακών οικονομολόγων ήταν προϋπόθεση *εκ των ων ουκ άνευ* για να τεθούν, εκ νέου, σε λειτουργία οι αυτορρυθμιζόμενοι μηχανισμοί ελέγχου του συστήματος.⁶ Εδώ δεν μπορούμε να πούμε πως η νομοθεσία ήταν μια τραγική επιλογή, αλλά μάλλον μια επιλογή που υιοθετήθηκε κατόπιν ισχυρής πίεσης όσων πλήττονταν (κυρίως οι αγρότες) από τον διεθνή ανταγωνισμό.⁷ Εξάλλου διάχυτη ήταν η αντίληψη ότι η άνοδος των τιμών που αναμενόταν μετά την υιοθέτηση του δασμολογίου θα σήμαινε και τον τερματισμό αν όχι τον μετριασμό της ύφεσης.

Η μονεταριστική ερμηνεία

Σύμφωνα με τη δημοφιλή μονεταριστική άποψη όπως τη διατύπωσαν οι Friedman & Schwartz (1982), ο ανθρώπινος παράγων, εν προκειμένω, η λαθεμένη πολιτική της Fed (δηλαδή της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ) φέρει την ευθύνη που μια συνηθισμένη βραχύβια ύφεση όπως αυτή του 1929 που με μια μικρή αύξηση της προσφοράς του χρήματος θα την είχε αποσοβήσει, η Fed αντίθετα περιόρισε την προσφορά χρήματος με αποτέλεσμα να μετατρέψει την μικρή ύφεση του 1930 σε μεγαλύτερη και να επαναλάβει το λάθος τα επόμενα χρόνια και να οδηγηθούμε στην μεγαλύτερη ίσως ύφεση στην οικονομική ιστορία του καπιταλισμού. Οι Friedman & Schwartz (1982) διατείνονται ότι τα λάθη αυτά σε καμιά περίπτωση δεν θα τα διέπραττε ο ικανότατος τραπεζίτης της Fed της Νέας Υόρκης Μπέτζαμιν Στρονγκ που είχε την ευθύνη και βεβαίως μακράν εμπειρία των πολιτικών ανοιχτής αγοράς, δηλαδή τις αγορές και την πωλήσεις κρατικών χρεογράφων. Σύμφωνα με τους μονεταριστές (αλλά και τον Kindeleberger 1986) ο επί 14 χρόνια κυβερνήτης της Fed που η πολιτική του ήταν να αυξάνει την προσφορά χρήματος σε περιόδους πανικού, είναι βέβαιο ότι το ίδιο θα είχε κάνει και τον Οκτώβριο του 1929, όμως ο πρόωρος θάνατός του ένα χρόνο νωρίτερα και η απειρία των νέων ιδυόντων της Fed οδήγησαν σε σωρεία λαθεμένων χειρισμών που συνέβαλαν στην οικονομική κατάρρευση μετά το 1930. Αν ζούσε ο Στρονγκ, τότε σύμφωνα με τους μονεταριστές (και τον

⁵ Οι Αυστριακοί οικονομολόγοι υποθέτουν ότι αυτή η πιστωτική χαλάρωση ακολουθήθηκε από τις ΗΠΑ σε μια προσπάθεια υποστήριξης της Αγγλίας (αλλά και της Γαλλίας), ωστόσο θεωρούμε ότι η νομισματική πολιτική των ΗΠΑ καθοριζόταν από εσωτερικά και όχι υπερεθνικά κίνητρα.

⁶ Ο νόμος Smoot-Hawley ήταν στην ημερήσια διάταξη από το 1928, αν όχι νωρίτερα, και αποτελεί ένδειξη των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι ΗΠΑ στο ισοζύγιο πληρωμών ιδίως των αγροτικών προϊόντων. Ο αγροτικός τομέας των ΗΠΑ από την άνηση που γνώρισε στη διάρκεια και εξαιτίας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου περιήλθε σε βαθειά ύφεση τη δεκαετία του 1920.

⁷ Η απόφαση ελήφθη το 1930 λίγο πριν τις εκλογές στο Κογκρέσο.

Kindleberger 1986) δεν θα μιλούσαμε σήμερα για την κρίση του 1930.⁸ Τα στοιχεία του Πίνακα 1 παρέχουν μερική υποστήριξη στην άποψη των μονεταριστών, πράγματι, η προσφορά χρήματος μειώνεται και μαζί της μειώνεται και το εισόδημα, οι τιμές πέφτουν και αυτό εκδηλώνεται στην μείωση της ταχύτητας κυκλοφορίας του χρήματος (από 1,94 στο 1,32) δεδομένου ότι το κοινό διακρατεί το χρήμα προκειμένου να επωφεληθεί από την περεταίρω πτώση των τιμών. Αν η μονεταριστική υπόθεση ήταν ορθή, τότε κανείς θα ανέμενε και αύξηση του επιτοκίου συνεπεία της στενότητας του χρήματος.⁹ Η τελευταία στήλη του Πίνακα 1 δείχνει ότι, αντίθετα με την προσδοκία, το επιτόκιο είχε καθοδική πορεία πράγμα που συνάδει με την υπόθεση ότι η προσφορά χρήματος ήταν υπερεπαρκής για τις ανάγκες της οικονομίας και έτσι αδυνατίζει πολύ το επιχείρημα των Μονεταριστών.

Μια κεϋνσιανή ερμηνεία

Η τελευταία στήλη του Πίνακα 1 φαίνεται να δικαιώνει, εν μέρει τουλάχιστον, τους Κεϋνσιανούς οικονομολόγους και ιδίως τον Temin (1976, 1993) που διατείνονται ότι η κρίση προήλθε από μια μείωση στην αυτόνομη ζήτηση. Η μείωση αυτή οδήγησε αρχικά σε μια ύφεση, η οποία εύκολα θα μπορούσε να διορθωθεί με κάποια αύξηση των δαπανών τονώνοντας έτσι τη συνολική ζήτηση. Ωστόσο, η κυβέρνηση των ΗΠΑ επί Χούβερ είχε κάνει μια εντελώς διαφορετική διάγνωση του προβλήματος και εφάρμοσε περιοριστικές πολιτικές μειώνοντας έτσι ακόμη περισσότερο τη ζήτηση και μετατρέποντας μια μικρή ύφεση σε οικονομική κρίση με διεθνείς διαστάσεις. Ένα από τα προβλήματα που εντοπίζονται στην ανάλυση των κεϋνσιανών είναι ότι δεν εξηγούν τι ακριβώς προκάλεσε αυτήν την μείωση στην αυτόνομη ζήτηση. Βέβαια ορισμένοι Κεϋνσιανοί (π.χ. ο Galbraith 1954) αποδίδουν την μείωση στην αυτόνομη ζήτηση ως αποτέλεσμα της μείωσης του πλούτου που προήλθε από την κατάρρευση της κτηματομεσιτικής αγοράς αρχικά και του χρηματιστηρίου στη συνέχεια.

Έτος	Προσφορά Χρήματος (δισ)	Εισόδημα (δισ)	Εισόδημα προς Προσφορά Χρήματος	Επιτόκιο (σε Commercial paper)
1929	\$ 46,6	\$ 90,3	1,94	5,78
1930	45,7	76,9	1,68	3,55
1931	42,7	61,7	1,45	2,63
1932	36,1	44,8	1,24	2,72
1933	32,2	42,7	1,32	1,67

Πίνακας 1. Προσφορά χρήματος, εισόδημα και επιτόκια 1929-1933¹⁰

⁸ Οι κεϋνσιανοί οικονομολόγοι θα πρόβαλαν τις ενστάσεις τους και δικαιολογημένα, διότι η πιστωτική χαλάρωση που υπήρχε στις ΗΠΑ ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 ευθύνεται για την κτηματομεσιτική φούσκα αρχικά και την κατάρρευση του χρηματιστηρίου το 1929 στη συνέχεια. Οι διάφορες έρευνες σχετικά με τον Στρόνγκ τον παρουσιάζουν περισσότερο ως έναν συντηρητικό τραπεζίτη αυστηρά προσηλωμένο στον κανόνα χρυσού και λιγότερο ως έναν τραπεζίτη που θα χειριζόταν την προσφορά χρήματος σύμφωνα με μια μονεταριστική αντίληψη.

⁹ Ο Φρήντμαν αργότερα υποστήριξε ότι η τιμή του χρήματος δεν είναι το επιτόκιο, αλλά το επίπεδο τιμών, ωστόσο αυτό αποτελεί περισσότερο υπεκφυγή παρά αντιμετώπιση των δυσκολιών της θεωρίας του να εξηγήσει τα δεδομένα.

¹⁰ Ο πίνακας προέρχεται από το Friedman and Schwartz (1982, σ. 124).

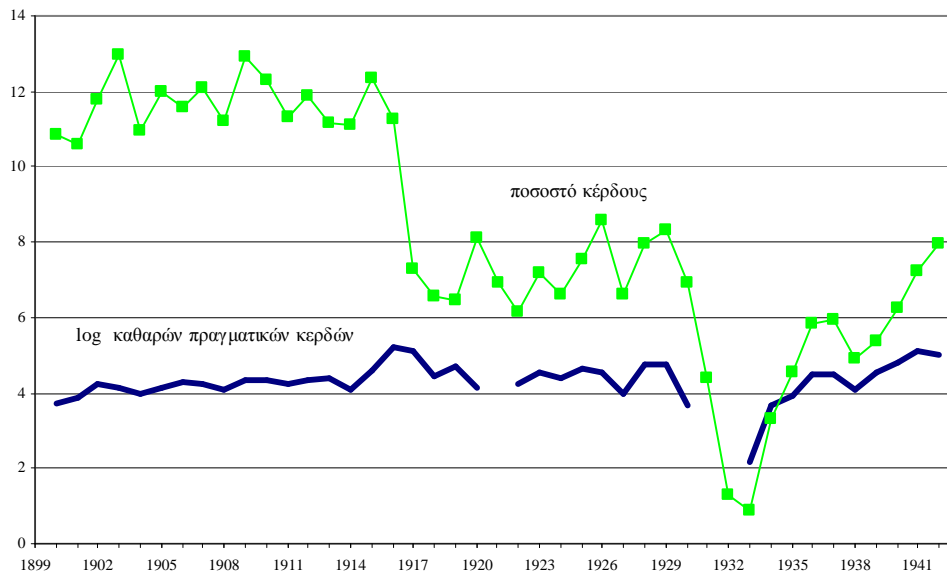
Η αυστριακή ερμηνεία

Οι αυστριακοί οικονομολόγοι θεωρούν ολέθρια την παρεμβατική πολιτική των νομισματικών και των δημοσιονομικών αρχών επί προεδρίας Χούβερ, πολύ δε περισσότερο επί προεδρίας Ρούσβελτ, που φέρει την ευθύνη για την επιμήκυνση της διάρκειας της οικονομικής κρίσης. Στις ΗΠΑ την περίοδο που προηγήθηκε της κατάρρευσης του χρηματιστηρίου υπήρξε πιστωτική χαλάρωση που αυτό συνέβαλε αρχικά στην κτηματομεσιτική φούσκα, η οποία έσκασε οριστικά το 1928. Οι αυστριακοί οικονομολόγοι, επιπλέον δεν δέχονται ότι η Fed αδράνησε και δεν επιχείρησε να αυξήσει την προσφορά χρήματος, αντιθέτως η Fed, μεταξύ 1929 και 1932, αύξησε τα αποθέματα σε κρατικά χρεόγραφα από 511 εκατομμύρια δολάρια σε 2,4 δισεκατομμύρια δολάρια. Σε μια προσπάθεια να αυξήσει τη ρευστότητα των τραπεζών και αυτές με τη σειρά τους να αυξήσουν τα δάνεια και την προσφορά χρήματος (Hughes 1990, σ. 484). Μάταια, όμως, το κοινό είχε χάσει την εμπιστοσύνη του στις τράπεζες και στράφηκε στον αποθησαυρισμό αντί των καταθέσεων σε τραπεζικούς λογαριασμούς. Οι τράπεζες, με τη σειρά τους, φοβούμενες μαζικές αναλήψεις του κοινού ήταν ιδιαίτερα προσεκτικές στις χορηγήσεις νέων δανείων, διατηρώντας έτσι μεγάλο μέρος της ρευστότητάς τους προκειμένου να μπορούν να ανταποκριθούν σε πιθανολογούμενες μαζικές αναλήψεις μετρητών του κοινού (bank runs). Το αποτέλεσμα ήταν η μεγάλη μείωση της προσφοράς χρήματος στην οικονομία των ΗΠΑ περισσότερο ως αποτέλεσμα παρά ως αίτιο της κρίσης. Επομένως, οι αυστριακοί οικονομολόγοι απολύτως προσηλωμένοι στις δυνάμεις της αγοράς και του ανταγωνισμού αντιτίθενται πλήρως σε κάθε είδους κρατική παρέμβαση, είτε αυτή αφορά τις νομισματικές είτε τις δημοσιονομικές αρχές.

Τι πραγματικά συνέβη;

Θεωρούμε ότι τα νομισματικά ζητήματα είναι επιφαινόμενα και ότι η πραγματική οικονομία βρισκόταν ήδη από τη δεκαετία του 1920 σε κρίση πράγμα που διαπιστώνεται από την εξέλιξη του ποσοστού του κέρδους και της μάζας των πραγματικών καθαρών κερδών, δηλαδή των κερδών δυνάμενα να επενδυθούν. Αν θεωρήσουμε ότι η επενδυτική συμπεριφορά εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από το ποσοστό του κέρδους, τότε διαπιστώνουμε με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία ότι στη δεκαετία του 1920 είχε μειωθεί κατά πολύ (Σχήμα 1) σε σχέση με τη δεκαετία που προηγήθηκε και η πτώση επιδεινώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Έχει ενδιαφέρον να επιστημονομούμε ότι αν περιοριστούμε στη δεκαετία του 1920, το ποσοστό του κέρδους παρουσιάζει μια κάποια ανοδική τάση –που σε αυτήν ενδεχομένως οφείλεται ο χαρακτηρισμός “the roaring twenties” (η ζωντανή της εικοσαετίας)– η οποία δίνει την αίσθηση οικονομικής ανόδου που διακόπτεται απότομα το 1929. Αν, όμως, λάβουμε υπόψη την εξέλιξη του ποσοστού κέρδους από τις αρχές του εικοστού αιώνα, τότε φαίνεται καθαρά η πτωτική του πορεία, η οποία μετά το 1929 γίνεται απότομη.¹¹ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη μάζα των καθαρών πραγματικών κερδών των ανωνύμων εταιριών, η στασιμότητα των οποίων έστρεψε τους επενδυτές σε κερδοσκοπικές δραστηριότητες. Αν, όμως, λάβουμε τη συνολική περίοδο, τότε διαπιστώνουμε ότι τα καθαρά πραγματικά κέρδη παρουσιάζουν στασιμότητα (πλατό) στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, για να ακολουθήσει η θεαματική τους πτώση, και μόνο μετά το 1940 τα πραγματικά κέρδη επανέρχονται στα επίπεδα της δεκαετίας του 1920.

¹¹ Ο Κένυς επίσης θεωρεί ότι την ίδια χρονική περίοδο η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου (ο δείκτης κερδοφορίας που χρησιμοποιεί) έχει μειωθεί κατά πολύ (Keynes 1936, σ. 308).



Σχήμα 1. Το ποσοστό κέρδους και καθαρά πραγματικά κέρδη, ΗΠΑ 1900-1942.¹²

Από τη μελέτη του Σχήματος 1 διαπιστώνουμε την πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους που ξεκίνησε και πριν το 1920 συμπαρέσυρε τη μάζα των καθαρών πραγματικών κερδών της οικονομίας και τα οδήγησε σε στασιμότητα. Στασιμότητα κερδών ως αποτέλεσμα της πτωτικής πορείας του ποσοστού κέρδους συνεπάγεται εξασθένιση του κινήτρου για επένδυση, πράγμα που σημαίνει ανεργία και ύφεση στην οικονομία γενικότερα (Shaikh 1992). Η στασιμότητα των κερδών συνεχίστηκε δεδομένου ότι το ποσοστό κέρδους της οικονομίας μειώνεται μέχρι το 1932 και η άνοδος τα χρόνια που ακολούθησαν δεν ξεπερνά το επίπεδο των ετών πριν το 1920 και βρίσκεται σχεδόν στο ήμισυ του επιπέδου των αρχών του 20ου αιώνα.

Η στασιμότητα της οικονομίας στις ΗΠΑ, όσον αφορά τον αγροτικό τομέα είναι αδιαμφισβήτητη, ενώ και στην υπόλοιπη οικονομία τα πράγματα δεν ήταν και τόσο ανθηρά, όσο συνήθως περιγράφονται από τους ιστορικούς, οι οποίοι κατά κανόνα παρασύρονται από το απατηλό κλίμα ευφορίας που δημιούργησε η άνοδος του χρηματιστηριακού δείκτη. Ενδεικτικά αναφέρουμε (Galbraith 1954, σ. 204) ότι δύο βασικοί κλάδοι των ΗΠΑ, οι κατασκευές και η αυτοκινητοβιομηχανία υφίστανται πολλές αναταράξεις και οδηγούν σε μαζικές απολύσεις εργατών και μάλιστα χωρίς αποζημιώσεις. Ειδικότερα για την αυτοκινητοβιομηχανία, που ήταν υπεύθυνη για την οικονομική άνθηση μετά τη μεγάλη κρίση του 1873-1896, διαπιστώνεται σχολιάζουσα παραγωγική δυναμικότητα, δηλαδή ο κλάδος υπολειτουργεί και το χειρότερο γίνεται ολοένα και περισσότερο ευάλωτος στις υφέσεις του 1918, 1921 και 1924. Ενώ η ύφεση του 1927 ανάγκασε τον Φορντ να διακόψει την παραγωγή του περίφημου μοντέλου-T, προχωρώντας

¹² Τα στοιχεία του ποσοστού κέρδους και της μάζας των καθαρών κερδών των ανωνύμων εταιρειών στις ΗΠΑ εκφρασμένα σε σταθερές τιμές του 1958 προέρχονται από τον Mage (1963) και είναι τα πιο λεπτομερή που διαθέτουμε. Στη συνέχεια τα καθαρά πραγματικά κέρδη των ανωνύμων εταιρειών τα λογαριθμίζουμε προκειμένου να τα τοποθετήσουμε στο ίδιο σχήμα με το ποσοστό του κέρδους, έτσι για τα έτη 1920, 1931 και 1932 που δεν παρουσιάζουμε στοιχεία στην πραγματικότητα τα καθαρά κέρδη είναι (ελαφρώς) αρνητικά και άρα δεν λογαριθμίζονται.

σε μαζικές απολύσεις εργαζομένων και ταυτόχρονα απώλεσε μεγάλο μερίδιο της αγοράς από τις ανταγωνιστικές εταιρείες. Ορισμένοι άλλοι παραδοσιακοί κλάδοι, όπως π.χ. οι μεταφορές, βρίσκονται σε δεινή οικονομική κατάσταση, ενώ κοινή είναι η διαπίστωση ότι οι υποδομές στις ΗΠΑ χρειάζονται ανανέωση. Εν τω μεταξύ, στην Ευρώπη η ύφεση έχει ήδη τις φοβερές συνέπειές της στη Γερμανία, όπου η ανεργία ξεπερνά ακόμη και το 44%, ενώ αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται σε άλλες χώρες (Hobsbawm 1996, σ. 93). Επομένως, η μείωση της κερδοφορίας και η στασιμότητα στα κέρδη περιόρισαν τις δαπάνες για επένδυση και αύξησαν την ανεργία σε πρωτοφανή ύψη. Η μείωση του ποσοστού κέρδους και η συνακόλουθη στασιμότητα των κερδών έστρεψε τον επιχειρηματικό κόσμο σε “επενδύσεις” σε τίτλους (μετοχές), η αύξηση της ζήτησης των οποίων οδήγησε στη χρηματιστηριακή φούσκα, το σκάσιμό της οποίας απλά φανέρωσε ότι το πρόβλημα ξεκίνησε από την πραγματική προς τη χρηματοπιστωτική οικονομία και όχι αντίστροφα. Με αυτό, βέβαια, δεν θέλουμε να υποτιμήσουμε τη σημασία των ανατροφοδοτικών επιδράσεων που αναπτύχθηκαν μετά το 1929.

Η Κρίση και η Ελλάδα

Γνωρίζουμε ότι στην εξέλιξη του γενικού δείκτη τιμών εκδηλώνεται η φάση στην οποία βρίσκεται η οικονομία. Πράγματι, οι περίοδοι πληθωρισμού ή αντιπληθωρισμού (μέχρι τουλάχιστον πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) ήταν δηλωτικοί περιόδων άνθησης και ύφεσης της οικονομίας αντίστοιχα. Γνωρίζουμε ακόμη ότι η ελληνική οικονομία μετά την επιβολή του ΔΟΕ (1898) πέτυχε να βάλει τα δημοσιονομικά της σε τάξη, έτσι αφενός ανταποκρίνονταν στις υποχρεώσεις της ως προς τους πιστωτές της, αφετέρου μπορούσε να διαθέτει και ποσά για την οικονομική της ανάπτυξη. Τα οικονομικά στοιχεία δείχνουν ότι αυτό επιτεύχθηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα. Οι βαλκανικοί πόλεμοι, έχει υποστηριχτεί, αποτελούν ένδειξη της σχετικής ευρωστίας που πέτυχε η ελληνική οικονομία. Στη διάρκεια, μάλιστα, των βαλκανικών πολέμων επιταχύνθηκε η οικονομική ανάπτυξη, διότι οι μεν στρατευθέντες αντικαταστάθηκαν πολύ εύκολα λόγω του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, ενώ ταυτόχρονα η αύξηση της ζήτησης για στρατιωτικά αγαθά (στολές, τρόφιμα, πυρομαχικά κ.λπ.) συνέβαλε στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε θετικά την οικονομία, διότι η ελληνική κυβέρνηση, ακολουθώντας και αυτή το παράδειγμα των περισσοτέρων χωρών, υιοθέτησε προστατευτικό δασμολόγιο (από τον Φεβρουάριο του 1916) που ευνόησε τους εγχώριους παραγωγούς. Οι μαρτυρίες που υπάρχουν (διότι λείπουν τα ακριβή στοιχεία) κάνουν λόγο για διόγκωση των κερδών. Την ίδια στιγμή το εφοπλιστικό κεφάλαιο πέτυχε να επιβιώσει του ανταγωνισμού και των πολεμικών απωλειών και να αποκομίσει σημαντικά κέρδη. Τέλος, διαπιστώνεται και σημαντική αύξηση των μεταναστευτικών εμβασμάτων (Mazower, 2002, σσ. 82-83 και Σχήμα 7 στη συνέχεια). Η κατάσταση, όμως, αλλάζει άρδην τη δεκαετία του 1920 και επιδεινώνεται την δεκαετία του 1930. Έτσι, την περίοδο μετά το 1929 παρατηρείται πτώση του γενικού δείκτη τιμών και τα χρόνια της κρίσης παρατηρείται και στην Ελλάδα το φαινόμενο του αντιπληθωρισμού στα έτη 1929-1932, όπως δείχνουμε στον Πίνακα 2.

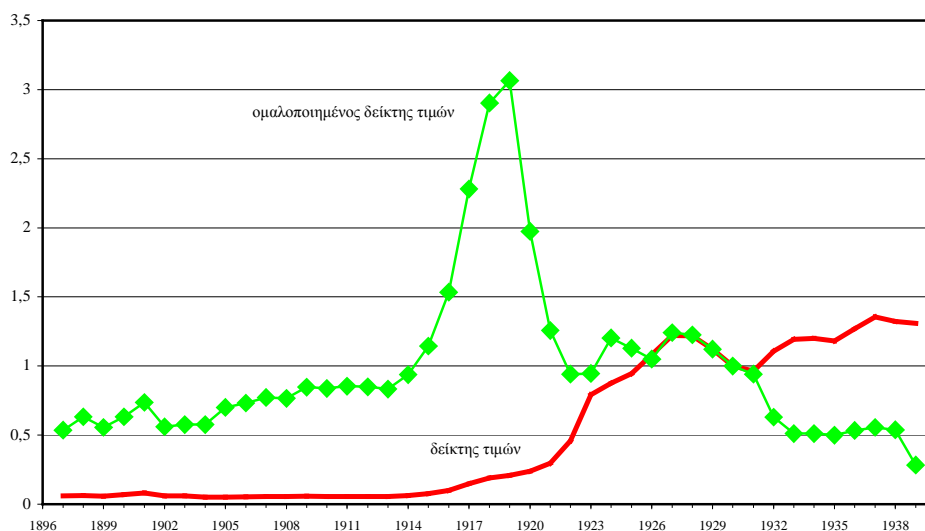
Χώρες	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Ελλάδα	100	90	81,2	97,5	110,3	108,7
Αγγλία	100	86,5	76,8	74,9	25,0	77,1
Γερμανία	100	90,8	80,8	70,3	68,0	71,1
Γαλλία	100	88,4	80,0	68,2	63,6	60,0
ΗΠΑ	100	90,7	76,6	68,1	69,3	78,7

Πίνακας 2. Δείκτες τιμών χονδρικής¹³

Γνωρίζουμε ότι η εξέλιξη του γενικού δείκτη τιμών φανερώνει και τη φάση στην οποία βρίσκεται η οικονομία. Έχουμε σημειώσει ότι περίοδοι πληθωρισμού ή αντιπληθωρισμού (μέχρι τουλάχιστον πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) ήταν δηλωτικοί περιόδων άνθησης και ύφεσης της οικονομίας αντίστοιχα. Στο κεφάλαιο 9 είδαμε ότι η ελληνική οικονομία μετά την επιβολή του ΔΟΕ πέτυχε να βάλει τα δημοσιονομικά της σε μια τάξη, έτσι αφενός ανταποκρίνονταν στις υποχρεώσεις της ως προς τους πιστωτές της, αφετέρου μπορούσε να διαθέτει και ποσά για την οικονομική της ανάπτυξη. Τα οικονομικά στοιχεία δείχνουν ότι αυτό επιτεύχθηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα. Οι βαλκανικοί πόλεμοι, έχει υποστηριχτεί, αποτελούν ένδειξη της ευρωστίας που πέτυχε η ελληνική οικονομία. Στη διάρκεια, μάλιστα, των βαλκανικών πολέμων επιταχύνθηκε η οικονομική ανάπτυξη, διότι οι μεν στρατευθέντες αντικαταστάθηκαν πολύ εύκολα λόγω του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, ενώ ταυτόχρονα η αύξηση της ζήτησης για στρατιωτικά αγαθά (στολές, τρόφιμα, πυρομαχικά κ.λπ.) συνέβαλε στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε θετικά την οικονομία, διότι η ελληνική κυβέρνηση, ακολουθώντας και αυτή το παράδειγμα των περισσότερων χωρών, υιοθέτησε προστατευτικό δασμολόγιο (από τον Φεβρουάριο του 1916) που ευνόησε τους εγχώριους παραγωγούς. Οι μαρτυρίες που υπάρχουν (διότι λείπουν τα ακριβή στοιχεία) κάνουν λόγο για διόγκωση των κερδών. Την ίδια στιγμή το εφοπλιστικό κεφάλαιο πέτυχε να επιβιώσει του ανταγωνισμού και των πολεμικών απωλειών και να αποκομίσει σημαντικά κέρδη. Τέλος, διαπιστώνεται και σημαντική αύξηση των μεταναστευτικών εμβασμάτων (Mazower, 2002, σσ. 82-83 και Σχήμα 7 παρακάτω).

Στο Σχήμα 2 διαπιστώνουμε ότι, μετά από το «διάλειμμα» 1929-1932, ο δείκτης τιμών ακολουθεί ανοδική πορεία και αυτό διότι για μεγάλα χρονικά διαστήματα η κυκλοφορία του χρήματος επιβαλλόταν δια νόμου, ήταν δηλαδή αναγκαστική και δεν ίσχυε ο κανόνας χρυσού ή κάποια παραλλαγή του. Αν, όμως, διαιρέσουμε τον δείκτη τιμών με την τιμή του χρυσού, τότε διαπιστώνουμε την οικονομική κρίση, η οποία εκδηλώνεται στην πτώση αυτού του δείκτη. Η πτώση του ομαλοποιημένου δείκτη τιμών εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και επιδεινώνεται τα έτη 1929-1932, ενώ έκτοτε παρατηρείται στασιμότητα ενδεικτική της οικονομικής δυσπραγίας γενικότερα.

¹³ Τα στοιχεία μας προέρχονται από τον Δερτιλή (1999)



Σχήμα 2. Δείκτες τιμών της ελληνικής οικονομίας.

Αν και ο ανωτέρω ομαλοποιημένος δείκτης τιμών αναφέρεται στα ελληνικά στοιχεία, εντούτοις οι αντίστοιχοι δείκτες τιμών των άλλων χωρών παρουσιάζουν παρόμοια εξέλιξη. Παρατηρούμε ακόμη ότι στο Σχήμα 2 οι δύο δείκτες τιμών συμπίπτουν την πενταετία 1926-1931, όταν δηλαδή στην Ελλάδα επιχειρήθηκε και εν τέλει ακολουθήθηκε ο κανόνας χρυσού.¹⁴ Τέλος, το ίδιο φαινόμενο παρατηρούνται και στις άλλες μεγάλες μεταπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας συμπεριλαμβανομένης και αυτής που ξεκίνησε στα μέσα περίπου της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα που θα μελετήσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Σε μια κριτική αξιολόγηση της κατάστασης πριν το 1929, αλλά και μετά, και με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία διαπιστώνεται ότι η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε κρίση ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920, ειδικότερα το πρόβλημά της ήταν ότι τα τακτικά έσοδα στον προϋπολογισμό μονίμως υπολείπονταν των δαπανών, ένα έλλειμμα που μόνο ο δανεισμός μπορούσε να καλύψει. Και ο εξωτερικός δανεισμός προϋπόθετε, μεταξύ άλλων, νομισματική σταθερότητα και ισχυρή κυβέρνηση. Προϋποθέσεις που η Ελλάδα πέτυχε να τις διασφαλίσει ξεκινώντας από τη νομισματική μεταρρύθμιση του 1926 και δύο χρόνια αργότερα με το σχηματισμό ισχυρής (223 βουλευτές λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος) κυβέρνησης υπό τον Βενιζέλο. Η κυβέρνηση από το 1928 ακολουθώντας πιστά τις συμβουλές των ιθυνόντων της ΚτΕ, ξεκίνησε μια σειρά σημαντικών μεταρρυθμίσεων και εγκαινίασε ένα πρόγραμμα μεγάλων δημόσιων έργων που θα τα χρηματοδοτούσε με δάνεια από το εξωτερικό. Στα δημόσια έργα συμπεριλαμβάνονται χτίσιμο σχολείων, επέκταση του οδικού δικτύου, εγκατάσταση τηλεφωνικού δικτύου, αποξήρανση λιμνών, υδροδότηση Αθηνών (δημιουργήθηκε η λίμνη του Μαραθώνα) είχαμε

¹⁴ Η εκτίμηση του ομαλοποιημένου δείκτη τιμών γίνεται εκφράζοντας την τιμή του χρυσού που δίνεται σε λίρες ανά ουγκιά χρυσού σε δραχμές μέσω της συναλλαγματικής ισοτιμίας δραχμής – λίρας. Τόσο η συναλλαγματική ισοτιμία όσο και ο δείκτης τιμών έχουν ως έτος βάση το 1930 γι' αυτό και τα έτη 1926-1931 (λόγω νομισματικής σταθερότητας και επιστροφής στον κανόνα χρυσού το 1928) οι δύο δείκτες σχεδόν ταυτίζονται. Ενώ τα χρόνια μετά τη νομισματική σταθεροποίηση του 1910 οι δύο δείκτες κινούνται παράλληλα, πράγμα που σημαίνει ότι αν το έτος βάσης ήταν π.χ. το 1910 θα είχαμε και εδώ ταύτιση των δύο δεικτών.

ακόμη και τον σχεδιασμό νέων πόλεων για να δεχτούν πρόσφυγες, μεταξύ άλλων. Όλα έδιναν την αίσθηση ότι τα προβλήματα ξεπεράστηκαν και ο Βενιζέλος μάλλον ένας εκ φύσεως αισιόδοξος πολιτικός πέτυχε να μεταδώσει αυτήν την αισιοδοξία του σε έναν πληθυσμό που έδειχνε εμπιστοσύνη ή άγνοια κινδύνων.

Ειδικότερα, αν πούμε ότι η αγροτική μεταρρύθμιση είχε επιτευχθεί το 1923 και η διαρκής νομισματική αστάθεια αποτελούσε ανάμνηση καθώς η κυβέρνηση Βενιζέλου το 1928 ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων αναπτυγμένων χωρών και τις συμβουλές των ιθυνόντων της ΚτΕ πέτυχε την ίδρυση κεντρικής τράπεζας, δηλαδή την ΤτΕ, αντίθετα με τα συμφέροντα και άρα τη βούληση των εμπορικών τραπεζών. Η ΕΤΕ, η ισχυρότερη των εμπορικών τραπεζών, η οποία μάλιστα απώλεσε μια σειρά από προνόμια δεν έπαυσε ποτέ να αμφισβητεί και ενίοτε να υπονομεύει τη λειτουργία της ΤτΕ. Η δημιουργία της ΤτΕ ήταν όμως όρος εκ των *ων ουκ άνευ* για την παροχή δανείων προς την Ελλάδα που τόσο απαραίτητα ήταν προκειμένου να εισάγει πρώτες ύλες, μηχανήματα και κυρίως αγροτικά προϊόντα (δεδομένου ότι η εγχώρια αγροτική παραγωγή δεν επαρκούσε για τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού) ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση με τα εξωτερικά δάνεια μπορούσε χρηματοδοτεί το φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων που είχε εξαγγείλει. Ακόμη, ο Βενιζέλος ακολουθώντας τα καθιερωμένα της εποχής του και τη λογική που έλεγε ότι ισχυρή δραχμή συνεπάγεται εμπιστοσύνη των πιστωτών προς την Ελλάδα, σύνδεσε τη δραχμή με τον χρυσό μέσω της λίρας Αγγλίας. Ειδικότερα, επέβαλε την αναλογία,

100 δρχ. = 1.952634 γρ. χρυσού

Και στη συνέχεια καθιέρωσε την συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής ως προς την αγγλική λίρα, ως εξής:

375 δρχ. = 1£

Με άλλα λόγια, ενώ η δραχμή δεν ήταν μετατρέψιμη κατευθείαν σε χρυσό, ήταν όμως μετατρέψιμη σε λίρες και αυτές με τη σειρά τους μπορούσαν (θεωρητικά τουλάχιστον) να μετατραπούν σε ισοδύναμη ποσότητα χρυσού.

Ο Βενιζέλος θεώρησε ότι η νομισματική σταθερότητα εξασφάλιζε την γενικότερη σταθερότητα, γι' αυτό όταν κατέρρευσε το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης τη «μαύρη Τρίτη» στις 29 Οκτωβρίου του 1929 στην Ελλάδα καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια ώστε το χρηματιστήριο Αθηνών να παραμείνει ανοιχτό, παρά την πτωτική του πορεία. Ειδικότερα, παραχωρήθηκαν αρκετές πιστώσεις στους χρηματιστές ώστε να διεκολυνθούν στις συναλλαγές τους, ενώ η ΕΤΕ, υπό την παρότρυνση της κυβέρνησης, αγόραζε τίτλους σε μια απέλπιδα προσπάθεια συγκράτησης της πτωτικής πορείας του χρηματιστηριακού δείκτη. Πράγματι, ο δείκτης τιμών των μετοχών του Χρηματιστηρίου Αθηνών, από τις 82,83 μονάδες το Σεπτέμβριο του 1929 δύο χρόνια αργότερα «κατρακύλησε» στις 45,08 μονάδες, δηλαδή η πτώση ήταν της τάξης του 46%. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι τα γεγονότα στην άλλη άκρη του Ατλαντικού έφταναν στην Ελλάδα καθυστερημένα έτσι ενώ το χρηματιστήριο «φλέγονταν» στην Νέα Υόρκη, όπως π.χ. την λεγόμενη «μαύρη Πέμπτη» στις 24 Οκτωβρίου του 1929 πέρασε απαρατήρητη ή τουλάχιστον χωρίς άμεσες επιπτώσεις στο ελληνικό χρηματιστήριο, το οποίο παρέμεινε ανοιχτό στις επόμενες «μαύρες» ημέρες των διεθνών χρηματιστηρίων.

Η Πολιτική της Σκληρής Δραχμής

Όλα όμως σηματοδοτούσαν αλλαγή φάσης της παγκόσμιας οικονομίας και η ελληνική δεν αποτελούσε εξαίρεση. Η κρίση εκδηλώθηκε στη μείωση των ελληνικών εξαγωγών (δηλαδή των αγροτικών της προϊόντων, δηλαδή, καπνός, σταφίδα, ελιές, λάδι κ.λπ.), στη συρρίκνωση της παραγωγής και του μεταναστευτικού συναλλάγματος, ενώ διακόπηκε η χρηματοδότηση από το εξωτερικό που ήταν αναγκαία για το φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Εν τω μεταξύ, η κατάσταση στην Ευρώπη το 1931 χειρότερη διαρκώς ιδίως στη Γερμανία, η οποία υπέφερε περισσότερο από κάθε άλλη χώρα από την ανεργία (που έφτασε στο 44%) και αναγκάστηκε να επιβάλει συναλλαγματικούς περιορισμούς (δεσμεύοντας μεγάλα ποσά αγγλικών λιρών) και μάλιστα τον Ιούνιο του 1931 προχώρησε στο κλείσιμο των χρηματιστηρίων της. Οι δυτικές οικονομίες ήταν ήδη αρκετά συνδεδεμένες μεταξύ τους και οι συναλλαγματικοί περιορισμοί της Γερμανίας έγιναν άμεσα αισθητοί στην Αγγλία που κατακρήμνισαν τη συναλλαγματική ισοτιμία της λίρας έναντι των άλλων νομισμάτων. Η οικονομική κυβέρνηση που σχηματίστηκε στην Αγγλία (24/8/1931) αποφάσισε στις 21/9/31 την εγκατάλειψη της χρυσής βάσης και ταυτόχρονα η λίρα υποτιμήθηκε κατά 30%.¹⁵

Ενώ αυτά συνέβαιναν στην Αγγλία και στη Γερμανία, η οικονομική πολιτική της τότε κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν της λεγόμενης “σκληρής δραχμής”, μια πολιτική που ο Βενιζέλος ήθελε να διατηρήσει πάση θυσία, διότι θεωρούσε ότι έτσι αυξάνεται η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας. Η κυβέρνηση αισιοδοξούσε, ο Βενιζέλος μάλιστα σε διάγγελμά του έλεγε:

Δίδω προς τον ελληνικόν λαόν την προσωπική διαβεβαίωσιν, ότι έχω απόλυτον την πεποίθησιν ότι ημπορούμεν να διατηρήσουμε την ακεραιότητα του εθνικού μας νομίσματος και να αποφύγωμεν επομένως τας συμφοράς που θα επακολούθουν την ανατροπήν της σταθεροποιήσεως. (Ελ. Βενιζέλος, 27/9/1931)¹⁶

¹⁵ Το παράδειγμα της Αγγλίας το ακολούθησαν και άλλες 24 χώρες, μεταξύ των οποίων με (6 περίπου μήνες καθυστέρηση) και η Ελλάδα. Η Ιταλία και οι ΗΠΑ εγκατέλειψαν τη χρυσή βάση το 1932 και 1933 αντίστοιχα, ενώ οι λεγόμενες χώρες του “gold bloc”, με επικεφαλής την Γαλλία και συμπεριλαμβανομένων της Πολωνίας, Βελγίου και Ελβετίας παρέμειναν στο χρυσό κανόνα μέχρι το 1935–1936.

¹⁶ Όσοι θεωρούν ότι η ιστορία απλώς επαναλαμβάνεται, τότε παραπέμπουμε σε ανάλογη δήλωση του Γ. Α. Παπανδρέου: «Να είναι όλοι βέβαιοι, να είναι ακόμα πιο βέβαιοι οι διάφοροι καλοθελητές, που καθημερινά διαδίδουν ψευδείς ειδήσεις για τη χώρα μας, με προφανείς σκοπιμότητες: Η Ελλάδα δεν θα χρεοκοπήσει. Δεν θα την αφήσουμε να χρεοκοπήσει.» (Γ. Α. Παπανδρέου, 20/3/2010). Η δήλωση «Δεν θα την αφήσουμε να χρεοκοπήσει», για τον συγγραφέα αυτής της υποσημείωσης (στις 15/4/2011) φανερώνει, αν μη τι άλλο, ότι η χρεοκοπία της χώρας ήταν βέβαιη και αποτράπηκε (ή μετατέθηκε χρονικά πράγμα που θα φανεί εντός των προσεχών λίγων ετών) με τα μέτρα που λήφθηκαν στις 25/3/2010. Ωστόσο, χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στην ανάλυση εκάστης περιόδου, διότι καθεμιά έχει τις ιδιαιτερότητές της και η ιδιαιτερότητα της σημερινής περιόδου είναι ότι η πολιτική της αντάρκειας δεν αποτελεί επιλογή (ίσως) για καμία χώρα. Τη δεκαετία της κρίσης του μεσοπολέμου, η αντάρκεια έγινε η επίσημη ιδεολογία πολλών χωρών (με ή χωρίς αυταρχικά καθεστώτα) συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, ιδίως μετά το 1936. Το γεγονός ότι έχει αποσοβηθεί η πτώχευση, τουλάχιστον, μέχρι τώρα οφείλεται στην αναγνώριση της οικονομικής αλληλεξάρτησης των χωρών της ΕΕ αλλά και άλλων και αυτό μας παραπέμπει στο Κεφάλαιο 1 του βιβλίου όπου υποστηρίζεται ότι ο πλούτος των σημερινών κοινωνιών είναι αποτέλεσμα της αυξημένης παραγωγικότητας και του καταμερισμού εργασίας και το κόστος αυτής της παραγωγικότητας είναι η αμοιβαία αλληλεξάρτηση ακόμη και μεταξύ κρατών.

Όσες και υποσχέσεις να δίνονταν και όσο καλές να ήταν οι προθέσεις, οι δυνάμεις τις αγοράς είναι αδυσώπητες και το κλείσιμο του χρηματιστηρίου θεωρήθηκε επιβεβλημένο για να αποφευχθούν οι μαζικές αγορές χρυσού που οφείλονταν στην αναστάτωση και την αβεβαιότητα που έφερνε η εγκατάλειψη του «κανόνα χρυσού» από την Αγγλία και η κυβέρνηση στην προσπάθειά της να αποτρέψει τις συναλλαγές χρυσού, οι οποίες διεξάγονταν στο χρηματιστήριο, αποφάσισε το προσωρινό κλείσιμό του που ωστόσο παρέμεινε κλειστό για τους επόμενους 15 περίπου μήνες. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι η Αγγλία σύντομα θα επανέφερε τη χρυσή βάση, στο μεταξύ η δραχμή θα έπρεπε να παραμείνει σταθερή και γι' αυτό τη συνέδεσε με το δολάριο (η χρυσή βάση του οποίου ήρθη τον Ιούνιο του 1933). Το εύλογο ερώτημα είναι αν η Αγγλία και οι ΗΠΑ δεν μπορούσαν να ασκήσουν πολιτική «σκληρού νομίσματος», πώς θα την ασκούσε η Ελλάδα; Όπως ήταν φυσικό, ακολούθησε υποτιμητική κερδοσκοπία, που η ΤτΕ, δυστυχώς, αντί να ακολουθήσει αυστηρούς συναλλαγματικούς περιορισμούς ακολούθησε τις φιλελεύθερες υποδείξεις της ΚτΕ και έτσι το υψηλότερο επιτόκιο που προσέφερε δεν μπόρεσε να συγκρατήσει τις καταθέσεις στην Ελλάδα. Οι τράπεζες αγνοώντας το αυξημένο επιτόκιο της ΤτΕ και προφασιζόμενες αγορά ελληνικών χρεογράφων στο εξωτερικό, επιδίωκαν στα κέρδη που θα προέκυπταν από τη χαμηλότερη ισοτιμία της δραχμής. Τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της ΤτΕ μειώθηκαν τόσο που την ανάγκασαν στην ύστατη ταπείνωση κεντρικής τράπεζας που ήταν να δανειστεί ακόμη και από τράπεζα (την ΕΤΕ) που εποπτεύει.

Οι προσδοκίες του κοινού ήταν ότι η κυβέρνηση θα ακολουθούσε σύντομα το παράδειγμα της Αγγλίας και θα υποτιμούσε τη δραχμή. Ο Βενιζέλος, όμως, παρέμεινε πιστός στην πολιτική του, βασιζόμενος στις καθισχυαστικές εισηγήσεις του διοικητή της ΤτΕ Διομήδη, σύμφωνα με τις οποίες η Αγγλία, πολύ σύντομα, θα επέστρεφε στον «κανόνα χρυσού». Επομένως, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι, αν η Ελλάδα εγκατέλειπε τον κανόνα χρυσού, για να επιστρέψει σε αυτόν πολύ σύντομα, θα αποδείκνυε, αν μη τι άλλο, ότι δεν ακολουθεί πολιτική νομισματικής σταθερότητας με ό,τι αυτό σήμαινε για την πιστοληπτική της ικανότητα. Τον Νοέμβριο του 1931 έκανε την ιστορική δήλωση ότι θα υπερασπιστεί τη πολιτική της σκληρής δραχμής μέχρι του τελευταίου «μπαλωμένου παντελονιού του Έλληνα».¹⁷ Φαίνεται όμως ότι πέρα από την αδικαιολόγητη εμμονή, για τον Βενιζέλο και τους ανθρώπους της εποχής εκείνης, η εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού έφερνε μνήμες και καταστάσεις παρόμοια με αυτές της ταραχώδους περιόδου 1922-1926, που, όπως γνωρίζουμε (Σχήμα 2), χαρακτηρίζεται από μεγάλη νομισματική αστάθεια.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι η νομισματική αστάθεια της περιόδου αυτής δεν ήταν αποκλειστικό ελληνικό φαινόμενο αλλά διεθνές. Είναι γνωστά τα προβλήματα υπερπληθωρισμού που προέκυψαν στη δημοκρατία της Βαϊμάρης, στην Αυστρία και την Ουγγαρία αλλά και στην Γαλλία. Στη μεν Γερμανία οι δυσβάσταχτες πολεμικές αποζημιώσεις προς την Γαλλία «γονάτισαν» τη γερμανική οικονομία και την οδήγησαν σε μεγάλα ελλείμματα και στη διόγκωση του δημόσιου χρέους που η εξυπηρέτησή του συνεπαγόταν την ταχεία απαξίωση του μάρκου, δηλαδή στον υπερπληθωρισμό.¹⁸ Η Γαλλία την ίδια περίοδο θεωρούσε περίπου σίγουρες τις αποζημιώσεις από τη Γερμανία και γι' αυτό επιδόθηκε σε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων που όταν η Γερμανία αρνήθηκε την πληρωμή πολεμικών αποζημιώσεων ακολούθησε η υποτίμηση του γαλλικού φράγκου το 1928 κατά 80% προς μεγάλη ικανοποίηση του Κένυς.¹⁹ Συνεπώς, δεν ήταν η ελληνική οικονομία που

¹⁷ Πηγή Ψαλιδόπουλος (1989 σ. 87).

¹⁸ Λεπτομέρειες για τον υπερπληθωρισμό της Γερμανίας παραπέμπουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁹ Ο Κένυς τα χρόνια του μεσοπολέμου τουλάχιστον θεωρούσε τον μεγάλο πληθωρισμό (άρα την υποτίμηση) του νομίσματος ως το βασικό όπλο στην καταπολέμηση του μεγάλου χρέους, δεδομένου

πρωτοτυπούσε στη νομισματική αστάθεια, αλλά η νομισματική αστάθεια ήταν διεθνές φαινόμενο που δεν μπορούσε παρά να πλήττει και μια αδύνατη οικονομία, όπως η ελληνική της περιόδου πριν το 1926, μια οικονομία που βάσιζε αρκετά στην ξένη βοήθεια.

Από τους λίγους που διαφωνούσαν ανοιχτά με την πολιτική της “σκληρής δραχμής” ήταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος (1884-1957) σύμβουλος τότε της ΤτΕ. Ο Βαρβαρέσος, ενώ το 1931 βρισκόταν στο Λονδίνο σε συσκέψεις με εκπροσώπους της Τράπεζας της Αγγλίας, διαπίστωσε ότι η εγκατάλειψη του “κανόνα χρυσού” από την Αγγλία δεν ήταν καθόλου προσωρινή και ότι ανέμενε να έχει μεγάλη διάρκεια. Βέβαια οι δηλώσεις των Άγγλων αξιωματούχων ήταν καθησυχαστικές (για ευνόητους λόγους) και δεν έπρεπε η ελληνική κυβέρνηση να τις υιοθετεί κατά γράμμα. Επομένως, η πολιτική της σκληρής δραχμής ήταν άνευ περιεχομένου και βεβαίως δεν μπορούσε να έχει διάρκεια.²⁰ Οι προτάσεις του Βαρβαρέσου, οι οποίες συνηγορούσαν υπέρ της εγκατάλειψης του κανόνα συναλλάγματος χρυσού και την υποτίμηση της δραχμής, δεν εισακούστηκαν. Επισημαίνουμε –για να κατανοήσουμε καλύτερα τη στάση του Βενιζέλου και του οικονομικού επιτελείου του– ότι η χώρα εισερχόταν σε προεκλογική περίοδο και το σημαντικότερο ο Βενιζέλος προσδοκούσε οικονομική βοήθεια από την ΚτΕ και η σταθερότητα της δραχμής ενίσχυε την διαπραγματευτική του θέση.

Τα μεγαλύτερα προβλήματα τα αντιμετώπιζε η ΤτΕ καθώς η διαμάχη της με τις εμπορικές τράπεζες, ωθούσε τις δεύτερες στην εξαγωγή συναλλάγματος προφασιζόμενες την αγορά ελληνικών χρεογράφων και στην «ελληνοποίηση του χρέους». Επίσης, στο εσωτερικό η μείωση του καλύμματος των χαρτονομισμάτων που διαχειριζόταν αποκλειστικά η ΤτΕ γρήγορα θα έφτανε στο κατώτατο όριο του 40%, που η ίδια είχε θεσπίσει. Έτσι, για ν’ αποφύγει οποιεσδήποτε επιπλοκές, η ΤτΕ, στα τέλη του Σεπτεμβρίου του 1931, μετέτρεψε τις καταθέσεις όψεως σε καταθέσεις προθεσμίας. Ωστόσο τον Νοέμβριο του 1931 δεν απόφυγε το αναμενόμενο, δηλαδή την πτώση του καλύμματος (της δραχμής) κάτω από το 40%. Η κυβέρνηση ανέστειλε την ισχύ του σχετικού άρθρου του καταστατικού της ΤτΕ και προσέφυγε στην ΚτΕ για να συνάψει δάνειο αξίας 50 εκατομμυρίων δολαρίων πενταετούς διάρκειας και ταυτόχρονα ζήτησε την αναστολή πληρωμής χρεολυσίων για τα προσεχή πέντε έτη. Στόχος ήταν αφενός η ολοκλήρωση του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων, αφετέρου η αποτροπή της δημοσιονομικής κρίσης (Ψαλιδόπουλος 1989, σ. 91). Ο επικεφαλής της δημοσιονομικής επιτροπής της ΚτΕ ο Otto Niemeyer²¹ έδειξε κατανόηση αλλά όχι κάτι περισσότερο, η κρίση είχε ανατρέψει αρκετά από τα δεδομένα της εποχής και είχε οδηγήσει σε όξυνση των διεθνών ανταγωνισμών και σε ένα τέτοιο διεθνές οικονομικό περιβάλλον αιτήματα όπως αυτά του Βενιζέλου πολύ δύσκολα μπορούσαν να τύχουν ευνοϊκής αποδοχής.

ότι πλεονασματικοί προϋπολογισμοί είναι ιδιαίτερα δύσκολο να επιτευχθούν, συνήθως λόγω των μεγάλων τοκοχρεολυσίων.

²⁰ Το ίδιο υποστήριζε και ο Βρετανός σύμβουλος της ΤτΕ, ο οποίος πολύ εύστοχα είχε επισημάνει ότι «το ζήτημα δεν ήταν αν θα παρέμενε η Ελλάδα στον κανόνα χρυσού. Αλλά ότι ο κανόνας χρυσού εγκατέλειπε την Ελλάδα» (Mazower 2002, σ. 1932)

²¹ Ο Νιμάγιερ, συνομήλικος και συμφοιτητής του Κένυς, επιλέχθηκε να υπηρετήσει στην Τράπεζα της Αγγλίας και ο Κένυς στάλθηκε στις Ινδίες. Ο Νιμάγιερ είναι γεγονός ότι συμβούλεψε τον Τσώρτσιλ να επαναφέρει τον κανόνα χρυσού στην προπολεμική ισοτιμία της αγγλικής λίρας επισύροντας την οργισμένη αντίδραση του Κένυς. Αργότερα ο Νιμάγιερ τέθηκε επικεφαλής της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Τράπεζας Διεθνών Διακανονισμών και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σύναψη δανείων της Ελλάδας με τη μεσολάβηση της ΚτΕ.

Ο Βενιζέλος, δεν φαίνεται να είχε αντιληφθεί «τα σημεία των καιρών» και συμπεριφερόταν σαν να θεωρούσε τη διεθνή κοινότητα ως μια μεγάλη οικογένεια που βοηθά τα αδύναμα μέλη της, αν και όταν βρεθούν σε δύσκολη θέση, αρκεί να δείχνουν ότι ακολουθούν την αναμενόμενη πολιτική και πάντα προσπαθούν για το καλύτερο. Μάλιστα η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε σε μείωση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων κατά 6% (Ψαλιδόπουλος, 1989, σ. 90) στο πλαίσιο ενός προγράμματος λιτότητας αποσκοπώντας να δείξει στη διεθνή κοινότητα ότι επιχειρεί εξυγίανση των δημοσιονομικών. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι με αυτόν τον τρόπο αυξάνει τη διαπραγματευτική του δύναμη στις συνομιλίες τους με τους αρχηγούς των κρατών στις διαδοχικές επισκέψεις τον Ιανουάριο του 1932 στη Ρώμη, το Παρίσι και το Λονδίνο.

Η κατάσταση όμως ουδόλως βελτιωνόταν, καθώς το κάλυμμα της ΤτΕ μειώθηκε στο 27% αντί του 44% που ήταν το θεσμικά καθορισμένο κατώτατο όριο που σήμαινε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα νέου δανεισμού. Στις 25/3/1932 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη υπό τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και ακολούθησε κατάθεση νομοσχεδίου στις 29/3/1932 «περί προσωρινής ρυθμίσεως ζητημάτων δημοσίου χρέους» και ο νόμος 5422 της 26/4/32 και μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους ανακοινώθηκαν τα εξής μέτρα πολιτικής:

- Αναστέλλεται η μετατρεψιμότητα της δραχμής. Έτσι ναυαγεί το πρόγραμμα νομισματικής σταθερότητας της περιόδου 1927-1928 επί του οποίου βασιζόταν το οικονομικό οικοδόμημα του βενιζελισμού.
- Η δραχμή υποτιμάται και μέχρι τον Δεκέμβριο το 1932 χάνει το 60% της αξίας της.
- Καταργείται η αγορά συναλλάγματος (το συνάλλαγμα περνάει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της ΤτΕ).
- Αναστέλλεται επ' αόριστον (1/5/32) η πληρωμή χρεολυσιών και των τόκων για όλα τα δάνεια (εσωτερικού ή/και εξωτερικού) του κράτους. Μόνο για τους τόκους δανείων από του εσωτερικού πληρωνόταν οι τόκοι κατά το 1/4.
- Οι οφειλές σε ξένο νόμισμα ή συνάλλαγμα Ελλήνων και ξένων που διαμένουν στην Ελλάδα μετατρέπονται σε δραχμές στη βάση 100 δρχ. = 1 \$.
- Αύξηση των δασμών (πλην των αγαθών πρώτης ανάγκης) ενίοτε και μέχρι το δεκαπλασιασμό τους.
- Επιβολή ποσοτικών περιορισμών (ποσοστώσεις) για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη (π.χ. 1/3 ή 2/3 του επιπέδου του 1931).
- Υιοθετείται το συμψηφιστικό (κλήρινγκ) εμπόριο της χώρας με άλλες.²²

Με τα ανωτέρω, ουσιαστικά η Ελλάδα περιόρισε τις διεθνείς της πληρωμές στις απολύτως αναγκαίες, και ακολούθησε την πολιτική της οικονομικής αυτάρκειας, της οποίας παράπλευρο αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της εγχώριας παραγωγής και ιδίως της αγροτικής. Η αύξηση αυτή επιτεύχθηκε χάρη στην κινητοποίηση του υφιστάμενου παραγωγικού δυναμικού συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη στενότερων διασυνδέσεων μεταξύ των κλάδων της οικονομίας που μέχρι τότε παρουσίαζαν μεγάλη εξωστρέφεια.

²² Αν π.χ. η Ελλάδα εισήγαγε μηχανήματα από την Γερμανία τα πλήρωνε εξάγοντας στη Γερμανία αγροτικά προϊόντα ίσης αξίας.

Παρέκβαση στην Πολιτική Κατάσταση της Περιόδου²³

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πολιτικές εξελίξεις στην μετά την πτώχευση εποχή. Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόμενος τις δυσκολίες ζήτησε στις 30/3/32 από το Λαϊκό κόμμα τη δημιουργία οικουμενικής κυβέρνησης. Ο Παναγής Τσαλδάρης (1868-1936), ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος, αρνήθηκε να συμπράξει, λόγω του ότι το Φιλελεύθερο κόμμα είχε την πλειοψηφία και άρα η ακολουθούμενη κυβερνητική πολιτική δεν μπορούσε παρά να ήταν των Φιλελευθέρων για την οποία ο Τσαλδάρης δεν επιθυμούσε να φέρει ευθύνη. Επιπλέον, τυχόν αποτυχία της Οικουμενικής θα χρεώνονταν και στα δύο κόμματα και από την βέβαιη απαξίωσή τους θα ωφελούνταν τα μικρότερα κόμματα και ιδίως το Κομμουνιστικό, το οποίο το έβλεπε να αυξάνει διαρκώς τη δύναμή και την επιρροή του παρά τις διώξεις που υφίσταντο τα μέλη του από το ιδιώνυμο του 1929. Ο Βενιζέλος προκειμένου να εκθέσει τους Λαϊκούς πρότεινε την πρωθυπουργία στον Τσαλδάρη, ενώ ο ίδιος δεν θα συμμετείχε καν στην κυβέρνηση. Η ανταπάντηση του Τσαλδάρη ήταν να σχηματιστεί κυβέρνηση τεχνοκρατών, ο Βενιζέλος απέρριψε την πρόταση στη βάση ότι μια τέτοια κυβέρνηση ουσιαστικά θα αποτελούσε ομολογία της ανικανότητας του πολιτικού συστήματος. Και η αντιπαράθεση συνεχίστηκε εκατέρωθεν με συχνές αναφορές στο παρελθόν εντείνοντας έτσι τις μεταξύ τους αντιθέσεις. Ο Βενιζέλος σε μια ύστατη προσπάθεια να εκβιάσει το σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία στις 21/5/32 και υποστήριξε τον σχηματισμό νέας προσωρινής κυβέρνησης υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου (1876-1936). Ο Παπαναστασίου σχεδίαζε τη λήψη μιας σειράς φιλολαϊκών μέτρων, όπως π.χ. οι κοινωνικές ασφαλίσεις, την απαλλαγή φορολογίας των αγροτών, μεταξύ άλλων. Ο Βενιζέλος θεωρώντας τα μέτρα αυτά υπέρ το δέον ριζοσπαστικά αρνήθηκε περαιτέρω υποστήριξης με αποτέλεσμα να «πέσει» η κυβέρνηση Παπαναστασίου και να σχηματιστεί εκ νέου κυβέρνηση Φιλελευθέρων στις 5/6/32 που το πρώτο μέλημά της ήταν η προκήρυξη εκλογών για τις 25/9/32 στις οποίες υπερισχύει μεν το Φιλελεύθερο κόμμα, αλλά χωρίς όμως να μπορεί να σχηματίσει κυβέρνηση πλειοψηφίας. Ο Βενιζέλος σε όλη αυτή την περίοδο δρούσε υπερεκτιμώντας την εκλογική δύναμη του κόμματός του. Ακολουθεί κυβέρνηση μειοψηφίας Τσαλδάρη στις 3/11/32 την οποία όμως ο Βενιζέλος εύκολα μπορούσε να την εξαναγκάσει σε παραίτηση, πράγμα που το επιχείρησε στις 16/1/33 και ανέλαβε ο ίδιος την Πρωθυπουργία για να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές στις 5/3/33. Στις εκλογές, που ο Βενιζέλος ανέμενε ότι θα επικρατούσε με ευκολία, ωστόσο υπερίσχυσαν τα μη Βενιζελικά κόμματα. Ακολουθεί απόπειρα πραξικοπήματος Πλαστήρα στις 5-6/3/33 υπό την ενθάρρυνση του Βενιζέλου, το πραξικόπημα αποτυγχάνει, ωστόσο όμως πετυχαίνει να εκτραχύνει περαιτέρω τα πολιτικά ήθη. Είναι ειρωνικό ότι το πραξικόπημα (ή κίνημα) Πλαστήρα όχι μόνο έβλαψε σοβαρά την φιλελεύθερη παράταξη, αλλά το χειρότερο είναι ότι υπονόμωσε τη συνταγματική νομιμότητα χάριν της οποίας επιχειρήθηκε. Σχηματίζεται κυβέρνηση Λαϊκών στις 10/3/33 με Πρόεδρο τον Τσαλδάρη και Πρωθυπουργό τον Γεώργιο Κονδύλη (1879-1936). Νέα αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος στις 1/3/35 υπό την ενθάρρυνση του Βενιζέλου, αυτή τη φορά όμως η πολιτική ζωή του τόπου εκτροχιάστηκε και οδήγησε πλέον ανοιχτά στον διχασμό της ελληνικής κοινωνίας.²⁴ Επισημαίνουμε ωστόσο ότι η στάση του Βενιζέλου και του κόμματός του προέρχονταν από τις βάσιμες ενδείξεις που είχαν για την

²³ Η ενότητα αυτή θα μπορούσε, ίσως, να παραληφθεί από τον μη ενδιαφερόμενο αναγνώστη, αν και κατά τη γνώμη μας διαφωτίζει αρκετά την υπό μελέτη περίοδο και ταυτόχρονα διατηρεί την επικαιρότητά του σε σχέση με τα σημερινά πολιτικά δρώμενα!

²⁴ Εφεξής αποκλεισμό, διώξεις και περιθωριοποίηση βιώνουν και οι οπαδοί των Φιλελευθέρων, και το λέμε αυτό διότι οι αποκλεισμοί ήταν συνηθισμένοι για τους κομμουνιστές που από τον Ιούλιο του 1929 και μετά ήταν και επισήμως υπό διωγμό με την ψήφιση του ιδιώνυμου.

επαναφορά της βασιλείας και την καθιέρωση δικτατορίας.²⁵ Άλλωστε η περιρρέουσα ατμόσφαιρα και η επικράτηση φασιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη ενίσχυε τις όποιες ανησυχίες τους. Στις εκλογές του Ιουνίου του 1935 για συντακτική βουλή (απείχαν των εκλογών το Φιλελεύθερο μεταξύ άλλων κομμάτων) το Λαϊκό Κόμμα (με τα συνεργαζόμενα κόμματα) κέρδισε 282 από τις 300 έδρες. Αν συμμετείχε το Φιλελεύθερο κόμμα στις εκλογές, τότε μια μικρή μερίδα του θα μπορούσε να αποσχιστεί και να συνεργαστεί με το Λαϊκό κόμμα (οι παλινδρομήσεις βουλευτών ήταν συχνό και όχι κατ' ανάγκη καταδικαστέο φαινόμενο τότε) για τον σχηματισμό κυβέρνησης και τα χειρότερα ίσως θα είχαν αποφευχθεί. Είναι γνωστό ότι ο Τσαλδάρης δεν ήταν υπέρ της μοναρχίας και από πολύ νωρίς δήλωσε (και το εννοούσε) ότι δεν επιθυμούσε και δεν επεδίωκε την επαναφορά του θεσμού της Βασιλείας. Ο Τσαλδάρης, μάλιστα, αντίθετα με την πλειοψηφία του κόμματός του, προχώρησε και σε αμνήστευση των κινηματιών πράγμα που εξόργισε τους αντιπάλους του στο Λαϊκό κόμμα που με επικεφαλής τον Κονδύλη (τον στρατηγό που κατέστειλε το κίνημα του 1935) παραμέρισαν τον Τσαλδάρη από την ηγεσία. Στη συνέχεια ο Κονδύλης σχημάτισε κυβέρνηση Λαϊκών και Εθνικού κόμματος, και αμέσως μετά προκήρυξε διαβλητό «δημοψήφισμα» που επανέφερε το θεσμό της βασιλείας με ποσοστό στο 98%, βέβαια στις «εκλογές» δεν συμμετείχε το Φιλελεύθερο κόμμα.

Η επιστροφή του Βασιλιά αρχικά συνοδεύτηκε με ένα πνεύμα συμφιλίωσης μεταξύ των δύο αντίπαλων στρατοπέδων, μάλιστα ο Βασιλιάς ήλθε σε σύγκρουση με τον Κονδύλη, ο οποίος επέμενε στην τιμωρία των κινηματιών του 1935. Ακολούθησε παραίτηση Κονδύλη και προσωρινή κυβέρνηση υπό τον υπερκομματικό Κωνσταντίνο Δεμερτζή (1876-1936), προκήρυξη εκλογών (26/01/36) με απλή αναλογική, όπου κανένα από τα δύο κόμματα δεν μπορούσε να σχηματίσει κυβέρνηση πλειοψηφίας και άρα χρειαζόνταν την υποστήριξη του Λαϊκού Μετώπου (δηλαδή του ΚΚΕ). Πράγματι, στην ψηφοφορία στην Βουλή εκλέγεται Πρόεδρος ο αρχηγός των Φιλελευθέρων που φυσιολογικά ο Βασιλιάς θα έπρεπε να του δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Ωστόσο, η εντολή, εν τέλει, δίνεται τον Απρίλιο του 1936 στον Ι. Μεταξά, η κυβέρνηση του οποίου στη Βουλή λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης, τόσο από του Φιλελευθέρους όσο και από τους Λαϊκούς. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν τη επιλογή του Βασιλιά και στην υπερψηφίση της κυβέρνησης Μεταξά θα πρέπει να έπαιξε η συζητούμενη (μυστική) συμφωνία των Σοφούλη-Σκλάβαινα (εκπρόσωπου του ΚΚΕ) για αμοιβαία υποστήριξη που όταν διαδόθηκε έφερε μεγάλη αναστάτωση και στις δύο αστικές παρατάξεις, γι' αυτό και δεν είχαν πρόβλημα να υποστηρίξουν, έστω και προσωρινά, την κυβέρνηση Μεταξά.²⁶ Ακολουθούν λαϊκές κινητοποιήσεις, οι οποίες κορυφώνονται τον Μάιο του 1936 στη Θεσσαλονίκη και καταστέλλονται με τη βοήθεια του στρατού και του στόλου! το πολιτικό κλίμα ήδη είναι εξαιρετικά αυταρχικό και ο Βασιλιάς μέσω του Μεταξά επιβάλει τη

²⁵ Ενώ ο Τσαλδάρης ρητά απέκλεισε το ενδεχόμενο συνταγματικής εκτροπής ήδη από το 1933 δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τους Κονδύλη και Μεταξά.

²⁶ Η βούληση των ανακτόρων ήταν υπέρ του υπερκομματικού και τότε υπηρεσιακού Πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Δεμερτζή, ο οποίος όμως απεβίωσε πριν λάβει την εντολή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Μεταξάς, υπήρξε πολύ τυχερός στην πολιτική του διαδρομή, διότι στο μεταξύ είχαν εκλείψει οι Τσαλδάρης και Κονδύλης και γενικότερα το 1936 είχε εκλείψει όλη η γενιά των πολιτικών που είχε πρωταγωνιστήσει τις τελευταίες δεκαετίες. Το κόμμα των «ελευθεροφρόνων» του Μεταξά ξεκίνησε από 15,76% το 1926 για να φτάσει το 1932 στο 1,59%, πράγμα που δηλώνει ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξε φαινόμενο φασισμού αντίστοιχο της Γερμανίας, της Ιταλίας ή/και της Ισπανίας. Ωστόσο, θεωρούμε ότι θα πρέπει να δώσουμε μεγαλύτερη βαρύτητα στη συγκυρία της περιόδου, και την επιρροή που ασκούσε η Αγγλία μέσω του Βασιλιά και λιγότερο στις διαφορές ιδιοσυγκρασίας των λαών.

δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου προκειμένου να καταστείλει τις προαναγγελθείσες λαϊκές κινητοποιήσεις.

Η Περίοδος μετά την Πτώχευση

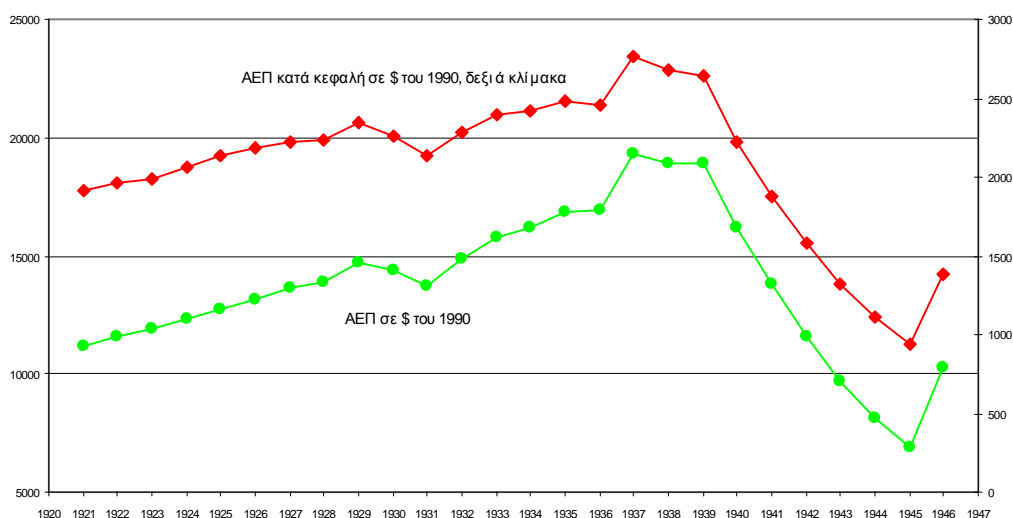
Η νομισματική αλλά και η δημοσιονομική κρίση που από το 1932 και μετά μάστιζε τη χώρα είχε ως έμμεσο και μη σχεδιασμένο αποτέλεσμα τη διεύρυνση του ρόλου της ΤτΕ, η οποία ανέλαβε και την αποκλειστική διάθεση του συναλλάγματος. Η αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής (ή εναλλακτικά, η μη μετατρεψιμότητά της σε χρυσό) ενίσχυε το ρόλο της ΤτΕ και την επιρροή της προς τις εμπορικές τράπεζες. Ένα άλλο παρεπόμενο ήταν ότι ο περιορισμός της προσφοράς χρήματος σε συνδυασμό με τους συναλλαγματικούς περιορισμούς της ΤτΕ, που αν μη τι άλλο, αποθάρρυναν τις εισαγωγές και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής. Ένα άλλο παρεπόμενο της πτώχευσης ήταν ότι η ΤτΕ αναλαμβάνει έναν πιο ενεργητικό ρόλο στην ελληνική οικονομία μέσω της άσκησης νομισματικής πολιτικής. Τα αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν, καθώς τα επιτόκια αυξήθηκαν κατά 2-4 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από τα ευρωπαϊκά και έτσι οι ελληνικές τράπεζες άρχισαν να προσελκύουν κεφάλαια του εξωτερικού. Τα αποθέματα χρυσού της ΤτΕ από 7,6 εκατομμύρια δολάρια που είχαν μείνει το 1932 αυξήθηκαν σε 44,7 εκατομμύρια το 1934, πράγμα που σήμαινε ότι και η προσφορά χρήματος μπορούσε να αυξηθεί. Ταυτόχρονα, η οικονομική κρίση οδήγησε σε πτώχευση αρκετές εμπορικές τράπεζες με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η θέση της ΕΤΕ μεταξύ των εμπορικών τραπεζών. Παραθέτουμε επίσης και τα ακόλουθα:

Στις 1/7/35 η κυβέρνηση Λαϊκών επέβαλε νέο δασμολόγιο. Είναι ειρωνικό ότι μεταξύ των δύο πρωταγωνιστικών κομμάτων υπήρξε αντιστροφή ρόλων. Οι Λαϊκοί αντί να είναι υπέρ του ελευθέρου εμπορίου, της μη κρατικής παρέμβασης κ.ο.κ. εφάρμοζαν ένα πρόγραμμα προστατευτισμού, όπως επισημαίνει ο επί σειρά ετών επικεφαλής της νομισματικής πολιτικής της ΤτΕ Ξενοφών Ζολώτας, οι ανωτέρω εξελίξεις δημιούργησαν μια «θερμοκηπική ατμόσφαιρα ζωηράς βιομηχανικής ανάπτυξεως». Οι δασμοί επιβάλλονται στα ανταγωνιστικά εισαγόμενα προϊόντα και στα είδη πολυτελείας και όχι σε προϊόντα, όπως π.χ. μηχανήματα. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση ακολούθησε ένα σύστημα διεθνών ανταλλαγών εμπορευμάτων γνωστό ως κλήρινγκ που εφάρμοζαν τότε πολλές χώρες συμπεριλαμβανομένης της Σοβιετικής Ένωσης που το διατήρησε και μεταπολεμικά.

Επιπλέον, η εξοικονόμηση πόρων με τη στάση πληρωμών επέτρεψε τη συνέχιση των δημόσιων έργων, ενώ το 1934-35 δόθηκαν και αυξήσεις μισθών και λήφθηκαν διάφορα άλλα μέτρα κοινωνικής πολιτικής όπως, η θέσπιση του οχταώρου, οι συλλογικές συμβάσεις και το ελάχιστο ημερομίσθιο. Ενώ το ΙΚΑ θεσμοθετήθηκε το 1935 και λειτούργησε το 1937.

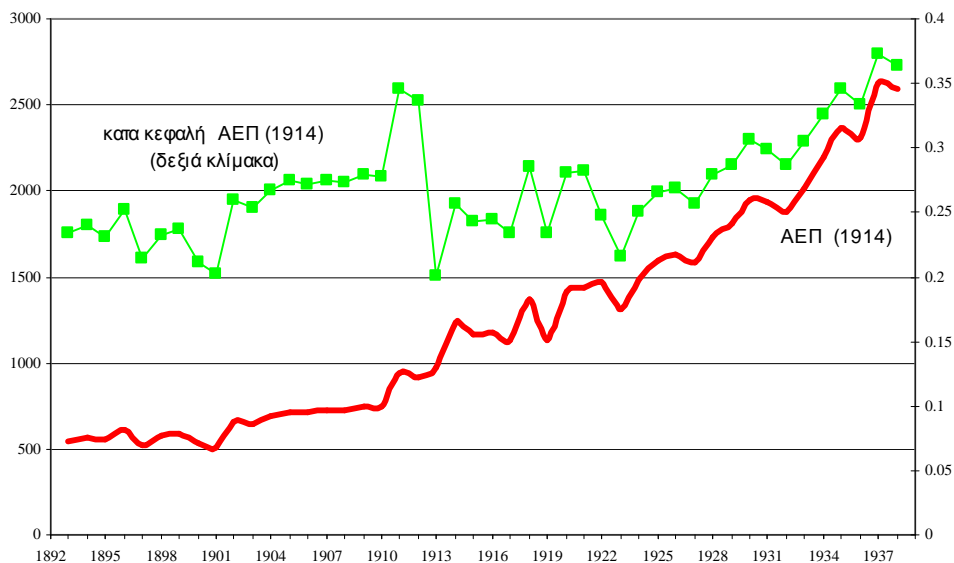
Η Εξέλιξη Ορισμένων Κρίσιμων Μεταβλητών

Από τα στοιχεία ΑΕΠ σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Angus Maddison (1926-2010) που παραθέτουμε στο Σχήμα 3 διαπιστώνουμε ότι το ΑΕΠ στη διάρκεια του 1920 αυξάνεται με μικρές μεταπτώσεις, όπως άλλωστε συνέβη και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ. Το 1929 το ΑΕΠ κορυφώνεται, το 1931 μειώνεται αισθητά, ενώ το 1933 βρίσκεται στο επίπεδο του 1929. Στη συνέχεια αυξάνεται μέχρι το 1937 και έκτοτε ακολουθεί πτωτική πορεία που επιδεινώνεται λόγω της Κατοχής.



Σχήμα 3 ΑΕΠ της Ελλάδας εκφρασμένο σε δολάρια του 1990 (Πηγή Maddison).

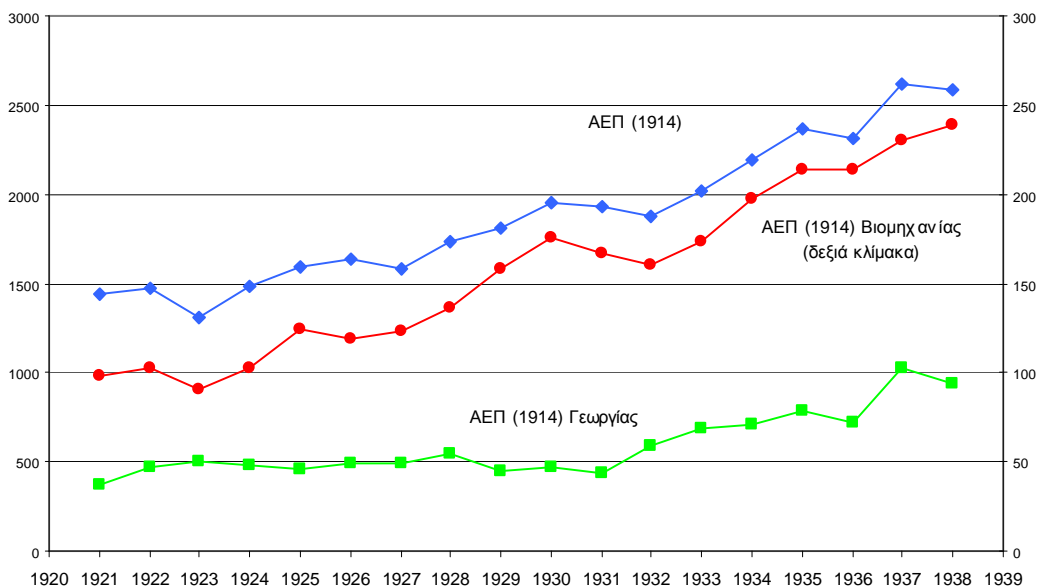
Επειδή τα ανωτέρω μεγέθη είναι εκφρασμένα σε όρους σταθερής αγοραστικής δύναμης του δολαρίου του έτους 1990, παραθέτουμε στο Σχήμα 4 και τα στοιχεία ΑΕΠ συνολικό και κατακεφαλή εκφρασμένα σε δραχμές και σε σταθερές τιμές. Τα στοιχεία ξεκινούν από τις αρχές του εικοστού αιώνα και έχουν ως κοινή με τα στοιχεία του Maddison, την περίοδο 1921-1938. Η σύγκριση που κάνουμε για την κοινή περίοδο αποκαλύπτει μια παραπλήσια εικόνα. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα κατά κεφαλή μεγέθη είναι πιο αντιπροσωπευτικά από ότι τα συνολικά και αυτό γιατί αυξάνονται τα γεωγραφικά όρια της χώρας και μαζί τους ο πληθυσμός. Έτσι με τις ραγδαίες αλλαγές που έχουμε με τους βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα γεωγραφικά όρια της χώρας παγιώνονται το 1923. Στο Σχήμα 4 παραθέτουμε το συνολικό ΑΕΠ (εκατομμύρια δραχμές, αριστερή κλίμακα) εκτιμημένο σε σταθερές τιμές του 1914 από το 1911 μέχρι και το 1938. Οι δύο σειρές στοιχείων μετά το 1923 ακολουθούν παραπλήσια πορεία (προφανώς λόγω της σταθεροποίησης του πληθυσμού) ενώ πριν το 1923 τα κατά κεφαλή στοιχεία ΑΕΠ σε σταθερές τιμές (δεξιά κλίμακα) δείχνουν ότι η ελληνική οικονομία ουσιαστικά επανέρχεται στο επίπεδο του 1911 προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930! Όσα προβλήματα και να έχουν τα στοιχεία, εντούτοις δείχνουν, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι οι δεκαετίες του 1920 και του 1930 οι επιδόσεις της οικονομίας, όταν ειδωθούν συνολικά είναι υφεσιακές.



Σχήμα 4. Συνολικό ΑΕΠ σε τιμές 1914 και ΑΕΠ κατά κεφαλή.²⁷

Στο Σχήμα 5 διαπιστώνουμε μια κάποια στασιμότητα του πραγματικού ΑΕΠ μέχρι το 1927 στη συνέχεια αυξάνεται για να ξαναγίνει στάσιμο τα έτη 1930-1933. Η στασιμότητα είναι έκδηλη ιδίως στον αγροτικό τομέα που μέχρι το έτος 1931, έτος βαθέματος της κρίσης, το ΑΕΠ της γεωργίας παραμένει στάσιμο για να αυξηθεί τα χρόνια που ακολουθούν και αυτό γιατί ίσως λόγω της αναγκαστικής στροφής του πληθυσμού (αυθόρμητα ή σχεδιασμένα από την κυβέρνηση) στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής. Η στασιμότητα είναι ακόμη πιο έκδηλη και ενδεικτική στο ότι η ύπαιθρος (δηλαδή εκεί που ζούσε η πλειοψηφία του πληθυσμού) επλήγη περισσότερο σε όρους εισοδήματος (από ότι οι άλλοι κλάδοι). Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία γίνεται φανερό ότι η περίοδος της βαθιάς κρίσης 1929-1932 που παρατηρήθηκε στις ΗΠΑ και σε άλλες οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, δεν ήταν της ίδιας έντασης στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας και αυτό διότι το μεγαλύτερο κλονισμό τον υπέστη η ελληνική οικονομία τα χρόνια αμέσως μετά το 1922, που διήρκεσε για μια δεκαετία τουλάχιστον, έτσι ώστε τα έτη 1929-1932 να μη δείχνουν κάτι το εντελώς διαφορετικό από τα χρόνια που προηγήθηκαν. Ταυτόχρονα, τα έτη 1929-1932 ήταν αυτά κατά τα οποία οι καινούργιες νομοθεσίες και θεσμοί (ΤτΕ, μέτρα προστασίας της εγχώριας παραγωγής, συναλλαγματικοί περιορισμοί κ.λπ.) που συνέβαλαν στην αύξηση της εγχώριας παραγωγής και ιδίως της αγροτικής που σε διάστημα λιγότερο από τέσσερα έτη 1931-1935 σχεδόν διπλασιάζεται σε μια προσπάθεια εξασφάλισης αυτάρκειας. Είναι γεγονός ότι οι ρυθμοί μεγέθυνσης επιταχύνθηκαν μετά το 1932, ωστόσο δεν πρέπει να ξεφεύγει της προσοχής μας ότι σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου το κατακεφαλήν εισόδημα (Σχήμα 4) μόλις το 1935 έφτασε το επίπεδο του 1911, ακολουθεί μια άνοδος και μετά το 1938, αν και δεν έχουμε στοιχεία, εικάζουμε βάσει του Σχήματος 3, η κατάσταση επιδεινώνεται. Ενώ το μέσο επίπεδο του 1921 το ξαναφτάνει η ελληνική οικονομία μόλις το 1935.

²⁷ Τα στοιχεία προέρχονται από τον Κωστελένο *et al.* (2007).



Σχήμα 5. ΑΕΠ ελληνικής οικονομίας συνολικό και κλασικό.

Σχετικά με τους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης διαπιστώνουμε εντυπωσιακές αυξήσεις αναφορικά με τη βιομηχανία, ενώ ο αγροτικός τομέας γνωρίζει ελαφρώς αρνητικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης την περίοδο 1922-1929, ενώ τα χρόνια που ακολουθούν οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης είναι ιδιαίτεροι υψηλοί. Η συνολική επίδοση σε όρους ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης είναι εντυπωσιακή με δεδομένο ότι βρισκόμαστε σε συνθήκες διεθνούς οικονομικής κρίσης. Στον Πίνακα 3 αποτυπώνονται οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης,

Περίοδοι	ΑΕΠ	ΑΕΠ Γεωργίας	ΑΕΠ Βιομηχανίας
1922-1938	3,53%	4,23%	5,26%
1922-1929	2,97%	-0,83%	6,16%
1929-1938	3,94%	8,24%	4,57%

Πίνακας 3 Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεγέθυνσης

Η ανωτέρω περιγραφή επαληθεύει τη ρήση ότι “ενημερούν οι αριθμοί, αλλά δυστυχούν οι άνθρωποι”. Στον Πίνακα 4 που ακολουθεί παραθέτουμε ορισμένες εκτιμήσεις της απασχόλησης και της ανεργίας. Τα ποσοστά ανεργίας έχουν μόνο ενδεικτικό χαρακτήρα της γενικής τάσης και όχι της ακριβούς μέτρησης της ανεργίας, δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία εργατικού δυναμικού, όπως θα έπρεπε, αλλά του συνολικού ενεργού πληθυσμού (ηλικίες άνω των 10 ετών) που βέβαια είναι πολύ μεγαλύτερος από το εργατικό δυναμικό (απασχολούμενοι συν άνεργοι) και, άρα, το ποσοστό “ανεργίας” είναι υποεκτιμημένο. Παρατηρούμε ότι η επίσημη ανεργία (αριθμός ανέργων), την περίοδο της μεγάλης κάμψης (1932), υπερτριπλασιάζεται σε σχέση με το 1928, ενώ το 1935 είναι απλώς διπλάσια του 1928. Την ίδια περίοδο ο δείκτης απασχόλησης μειώνεται με αποτέλεσμα το επίπεδο απασχόλησης του 1935 να είναι χαμηλότερο του 1929. Ανεργία αυτής της έκτασης σημαίνει ότι το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού χειροτέρευσε ιδίως τα

έτη 1931 και 1932. Επισημαίνουμε ότι τα στοιχεία ανεργίας είναι γενικά προβληματικά και εξαρτώνται από τους ορισμούς που δίνονται σχετικά με το ποιοι ακριβώς κατατάσσονται στο εργατικό δυναμικό αλλά και σ' αυτούς που είναι άνεργοι, ωστόσο θεωρούμε ότι το ποσοστό “ανεργίας” που παραθέτουμε αποτυπώνει, σε κάποιο βαθμό, την τάση της πραγματικής ανεργίας. Αν π.χ. κάνουμε την υπόθεση εργασίας, ότι το ποσοστό συμμετοχής του ενεργού πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό είναι περίπου της τάξης του 50 τοις εκατό, τότε το ποσοστό “ανεργίας” του Πίνακα 4 διπλασιάζεται. Αν, βέβαια, αφαιρέσουμε από τις εκτιμήσεις μας τον αγροτικό πληθυσμό αλλά και όσους απασχολούνται στο δημόσιο, όπου η έννοια της ανεργίας δεν είναι ακριβώς εφαρμόσιμη, τότε το ποσοστό ανεργίας γίνεται συγκρίσιμο με αυτό άλλων χωρών (π.χ. Γερμανίας, Αγγλίας και ΗΠΑ) της ίδιας περιόδου.

Έτη	Ενεργός Πληθυσμός ²⁸	Αριθμός Ανέργων ²⁹	Δείκτης Απασχόλησης ³⁰	Ποσοστό «Ανεργίας»
1928	2603553	75000	100	2,8%
1929	2636175	127000	107,1	4,8%
1930	2668797	165000	104,6	6,1%
1931	2701418	218000	101,9	8,0%
1932	2734040	237000	86,7	8,6%
1933	2766662	156000	94,3	5,6%
1934	2799284	162000	94,9	5,7%
1935	2831905	150000	99,9	5,2%

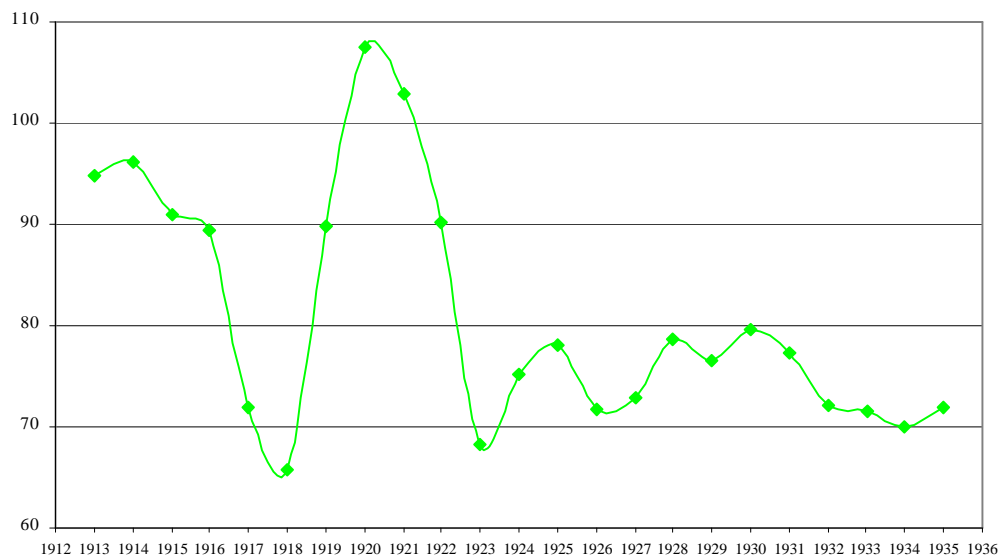
Πίνακας 4. Δείκτης «Ανεργίας» στην Ελλάδα, 1928-1935.

Στο Σχήμα 6 διαπιστώνουμε ότι ο πραγματικός μισθός υπόκειται σε μεγάλες μεταπτώσεις που θα πρέπει να σχετίζονται με την έλλειψη εργατικού δυναμικού σε συνθήκες αυξημένης ζήτησης κυρίως τα έτη πριν το 1922, ενώ στη συνέχεια το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού καθλώνει τον πραγματικό μισθό σε χαμηλά επίπεδα, ενώ τα τελευταία έτη ο πραγματικός μισθός επιδεινώνεται, εικάζουμε λόγω αύξησης της ανεργίας.

²⁸ Μόνο για το 1928 και 1940 έχουμε στοιχεία απογραφής, για τον υπολογισμό του ενεργού πληθυσμού στα ενδιάμεσα χρόνια χρησιμοποιούμε γραμμική παρεμβολή.

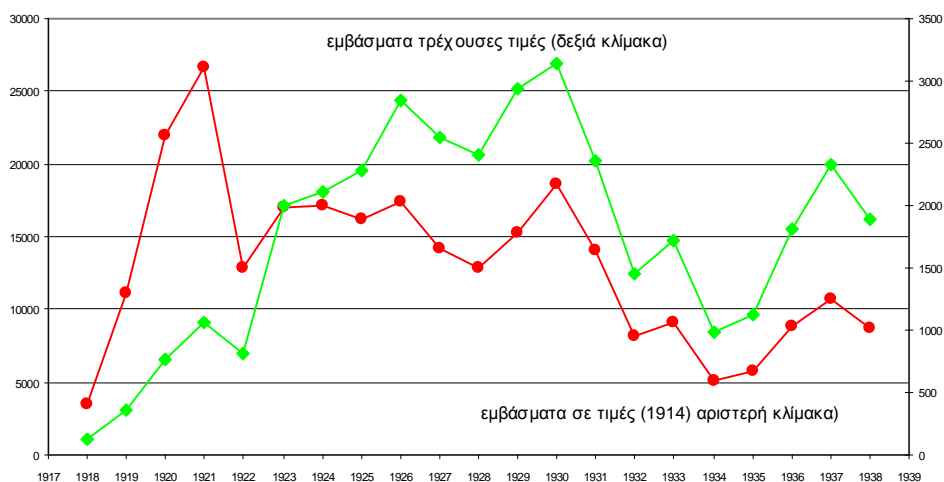
²⁹ Τα στοιχεία ανεργίας δίνονται από τη ΓΣΕΕ.

³⁰ Freris (1986, σ. 90)



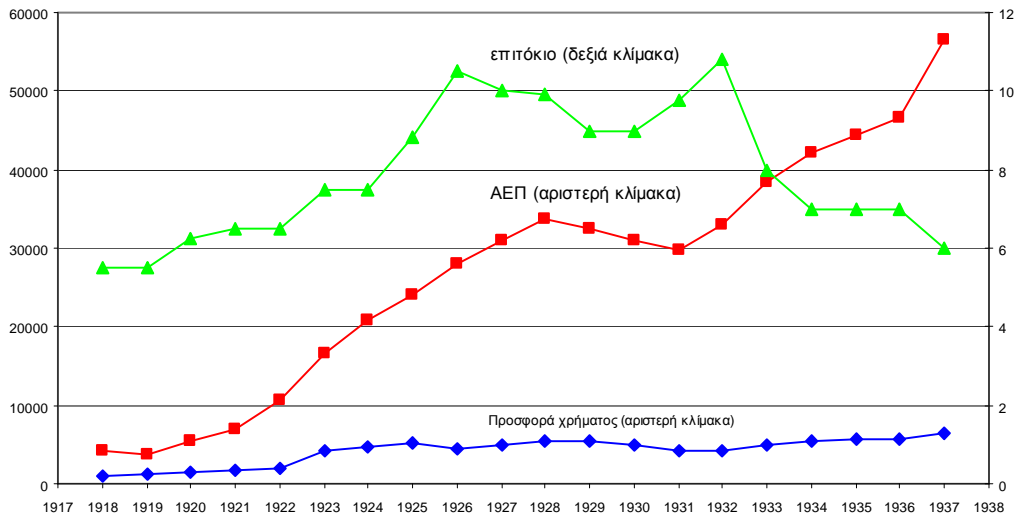
Σχήμα 6. Δείκτης Πραγματικού Μισθού στην Περιοχή Αθηνών, 1913-1935

Τα διαθέσιμα στοιχεία αλλά και οι άλλες ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η ελληνική οικονομία (και ιδίως ο αγροτικός της τομέας) επλήγη από την κρίση, καθώς βασιζόταν, σε μεγάλο βαθμό, στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων (καπνός, σταφίδα κ.λπ.), για τα οποία μειώθηκε αισθητά η ζήτηση. Ομοίως, τα εμβάσματα των μεταναστών, τα οποία αποτελούσαν μια πολύτιμη πηγή συναλλάγματος της χώρας άρχισαν και αυτά να μειώνονται μετά το 1930 όταν αποτιμώνται σε τρέχουσες τιμές, ενώ σε σταθερές τιμές η μείωση είχε ήδη ξεκινήσει νωρίτερα, όπως παρατηρούμε στο Σχήμα 7. Η μείωση αυτή προέρχεται λόγω της κρίσης στις ΗΠΑ και αλλού που μείωσε το εισόδημα των μεταναστών και μάλιστα ανάγκασε αρκετούς στον επαναπατρισμό τους.



Σχήμα 7. Εμβάσματα μεταναστών

Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ των φαινομένων που παρατηρήθηκαν στο διεθνή χώρο (π.χ. στις ΗΠΑ) και στην ελληνική οικονομία, και στις δύο υποχώρησαν οι χρηματιστηριακοί δείκτες, μειώθηκε η προσφορά χρήματος, οι τιμές και το εισόδημα και, βέβαια, θα μπορούσε να δώσει κάποιος ερμηνείες ανάλογες με αυτές που δοθήκαν για την περίπτωση της οικονομίας των ΗΠΑ. Μόνο που στην Ελλάδα, η μείωση της προσφοράς χρήματος οφειλονταν, σε μεγάλο βαθμό, στη μείωση της ποσότητας χρυσού και συναλλάγματος και όχι σε σφάλματα νομισματικής πολιτικής της ΤτΕ, διότι αφενός δεν διέθετε τα συνήθη εργαλεία νομισματικής πολιτικής και αφετέρου δεν πέτυχε (ή δεν μπόρεσε να επιβάλει) την αποδοχής της από τις υπόλοιπες τράπεζες.³¹ Η ελαφρά μείωση της προσφοράς χρήματος το 1929-1932 (βλέπε Σχήμα 8) οφείλεται εν πολλοίς στην αναστάτωση που προκάλεσε στο κοινό η αβεβαιότητα για την αναμενόμενη υποτίμηση της δραχμής. Το κοινό, υπό αυτές τις συνθήκες, προτιμούσε να μειώσει τις τραπεζικές καταθέσεις του σε δραχμές και να τις μετατρέψει σε συνάλλαγμα ή κατευθείαν σε χρυσό (χρυσές λίρες) αυξάνοντας έτσι τον αποθησαυρισμό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του επιτοκίου, μια πιθανή ερμηνεία του οποίου σχετίζεται με την αδυναμία της ΤτΕ να επιβάλει πειθαρχία στις εμπορικές τράπεζες, οι οποίες, όπως γνωρίζουμε από το προηγούμενο κεφάλαιο, αμφισβητούσαν το ρόλο της ΤτΕ.



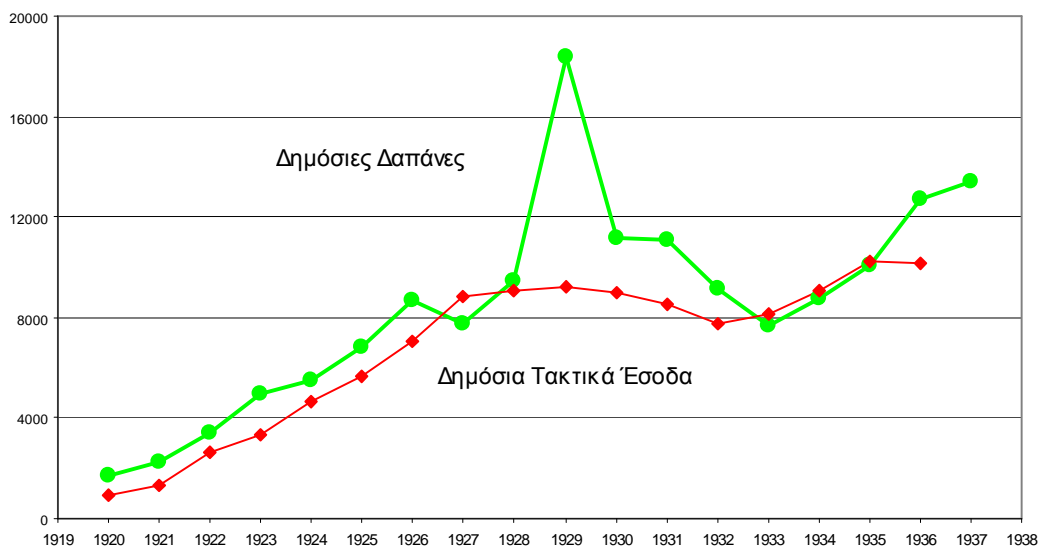
Σχήμα 8 ΑΕΠ, προσφορά χρήματος και προεξοφλητικό επιτόκιο

Η μείωση του προεξοφλητικού επιτοκίου της ΤτΕ παρέσυρε προς τα κάτω τα επιτόκια δανεισμού των εμπορικών τραπεζών και αρκετά κάτω από το 10%, ωστόσο δεν παρατηρήθηκε αξιοσημείωτη αύξηση των πιστώσεων. Επισημαίνουμε ότι το προεξοφλητικό επιτόκιο διατηρήθηκε στο 7% μέχρι το 1937, και από το 1932 μέχρι το 1940 παρέμεινε στο 6% (Ψαλιδόπουλος, 1989). Έχει επίσης ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι ιθύνοντες της ΤτΕ παρότι έβλεπαν την παγκόσμια ύφεση, η οποία θα παρέσυρε στη δίνη της και την ελληνική οικονομία, εντούτοις θεωρούσαν την μείωση της προσφοράς χρήματος το αναμενόμενο αποτέλεσμα της μείωσης των τιμών και του

³¹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η ΤτΕ δεν έπρεπε να επιβάλει αυστηρότερους συναλλαγματικούς περιορισμούς από πολύ νωρίτερα.

εισοδήματος. Ως εκ τούτου θεωρούσαν ότι η τρέχουσα προσφορά χρήματος εξυπηρετούσε ικανοποιητικά τις ανάγκες της οικονομίας για ρευστότητα (βλέπε Freris 1986, σσ. 77-78).

Σε σχέση με τα δημόσια οικονομικά που ουσιαστικά βρίσκονται στο επίκεντρο της οικονομικής κρίσης στην ελληνική οικονομία από την αρχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, ενός κράτους με πολλές και άκρως ενδιαφέρουσες ιδιομορφίες. Μεταξύ αυτών διακρίνουμε τον έντονα παρεμβατικό του ρόλο στην ελληνική κοινωνία κάτι που έχουμε συζητήσει στο κεφάλαιο 5 και έχει χαρακτηριστεί ως «κοινωνικός ολοκληρωτισμός», πέραν τούτου το σχετικά μεγάλο μέγεθός του που μετά δυσκολίας μπορεί να το υποστηρίξει η υπάρχουσα παραγωγική βάση της οικονομίας, γι' αυτό και ο ελλειμματικός του προϋπολογισμός, αν σε όλα αυτά προστεθούν και οι έκτακτες καταστάσεις (επιστρατεύσεις, αμυντικές προετοιμασίες και πόλεμοι) και τέτοιες δεν ήταν λίγες, συνεπάγεται ότι ο δανεισμός γίνεται ο κανόνας παρά η εξαίρεση. Στο Σχήμα 9 που ακολουθεί δείχνουμε την εξέλιξη των κρατικών δαπανών (καταναλωτικών και επενδυτικών) και των συνολικών κρατικών τακτικών εσόδων. Μια εξέταση του γραφήματος δείχνει ότι με εξαίρεση τα έτη 1927, 1933, 1934 και 1935 όλα τα υπόλοιπα έτη είναι ελλειμματικά. Αλλά και τα πλεονάσματα των ετών 1933-1935 οφείλονται στην αύξηση των φόρων και στη μείωση των δαπανών και στις δαπάνες αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται τα τοκοχρεολύσια που έπαυσαν να πληρώνουν οι ελληνικές κυβερνήσεις. Τα τελευταία έτη διαπιστώνουμε ότι δαπάνες και τακτικά έσοδα βρίσκονται σε επίπεδα που μπορούν να ελεγχθούν και η ίδια κατάσταση συνεχίζεται μέχρι το 1941.

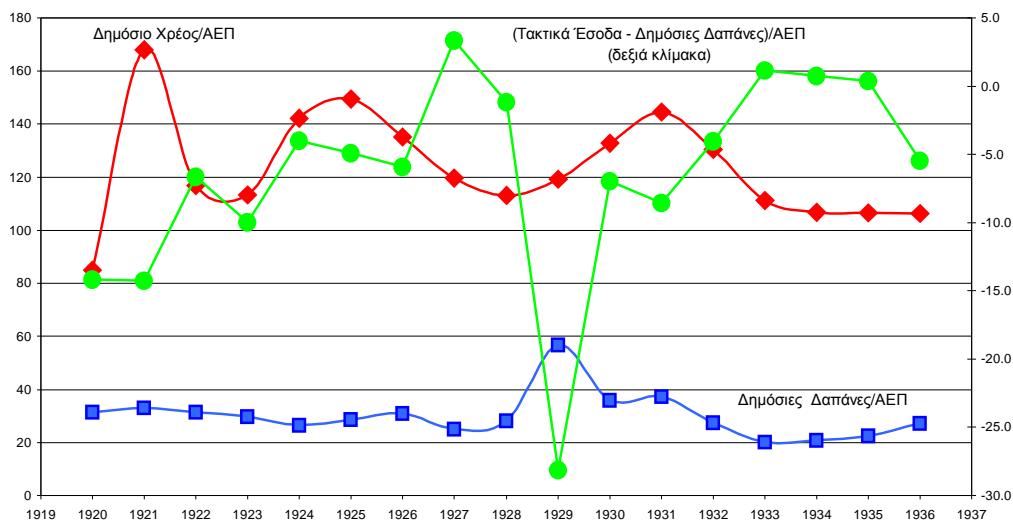


Σχήμα 9. Δημόσια τακτικά έσοδα και δαπάνες

Η συζήτηση για το δημόσιο έλλειμμα και τον διογκωμένο κρατικό τομέα της Ελλάδας αναπόφευκτα οδηγεί στην ποσοτικοποίηση, έστω και χοντρική, του μεγέθους του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα και τη σύγκρισή του με άλλα κράτη. Μια σύγκριση που περιορίζεται στην ποσοτική διάσταση τού φαινομένου και δεν αγγίζει την ποιοτική του διάσταση, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος επηρεάζει την ελληνική κοινωνία και τις συνειδήσεις που διαμορφώνει. Ποσοτικά επομένως στο Σχήμα 10 διαπιστώνουμε ότι οι δαπάνες του ελληνικού δημοσίου, ως ποσοστό του ΑΕΠ κατατάσσεται μεταξύ των χωρών με αρκετά υψηλό ποσοστό καθώς κυμαίνεται και κατά μέσο όρο γύρω στο 25%, ενώ σε

ορισμένα έτη ξεπερνά ακόμη και το 40% με μέσο όρο την περίοδο 1925-1938 ίσο με 30%. Αν συγκρίνουμε την Ελλάδα με τις ΗΠΑ στην περίοδο 1925-1938, διαπιστώνουμε ότι ο λόγος κρατικών δαπανών προς ΑΕΠ στις ΗΠΑ μόλις 6,1%, στη Σουηδία 10,1%, στη Γαλλία 18,2% ενώ στον αντίποδα, βρίσκεται η Αγγλία, μια χώρα που παρά την κυριαρχία των ιδεών του Smith του Ricardo και των άλλων κλασικών ή και νεοκλασικών οικονομολόγων περί λιτού και μη παρεμβατικού κράτους κ.λπ. δεν φαίνεται να είχαν την απήχηση που κανείς θα ανέμενε. Στην Αγγλία ο κρατικός τομέας όπως μετρείται με τις κρατικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, είναι της τάξης του 31,1%.³² Συνεπώς δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μέγεθος του ελληνικού δημόσιου, όπως εκτιμάται από το λόγο των κρατικών δαπανών ως προς το ΑΕΠ είναι αρκετά υψηλός σε σχέση με άλλες χώρες την ίδια περίοδο.

Στο Σχήμα 10 παρουσιάζουμε επίσης τα ελλείμματα του ελληνικού δημοσίου ως ποσοστό στο ΑΕΠ (δεξιά κλίμακα). Διαπιστώνουμε ότι το έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ ορισμένα χρόνια γίνεται ιδιαίτερα πολύ υψηλό και τα συνεχή μεγάλα ελλείμματα αναπόφευκτα οδήγησαν στην διόγκωση του δημόσιου χρέους σε σχέση με το ΑΕΠ.



Σχήμα 10. Δημόσια χρέος, προϋπολογισμός και δημόσιες δαπάνες ως ποσοστά του ΑΕΠ.³³

Ο λόγος χρέους-ΑΕΠ φτάνει το μέγιστο το 1921 για να πέσει κατά 40 μονάδες μέσα σε ένα έτος. Το φαινόμενο της θεαματικής ανόδου και πτώσης παρατηρήθηκε και τα χρόνια που ακολούθησαν, πράγμα που δηλώνει τις μεγάλες νομισματικές αναταράξεις του μεσοπολέμου. Το δημόσιο χρέος κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα που βεβαίως η κυβέρνηση μπορεί να το συντηρεί για πολύ στο βαθμό που το διεθνές περιβάλλον το επιτρέπει, όταν όμως βαθαίνει η κρίση, εντείνονται οι διεθνείς ανταγωνισμοί και αυξάνεται η αβεβαιότητα, τότε οι τράπεζες γίνονται φειδωλές στην χορήγηση δανείων και όταν χορηγούν δάνεια το

³² Τα στοιχεία προέρχονται από Mitchel (1988).

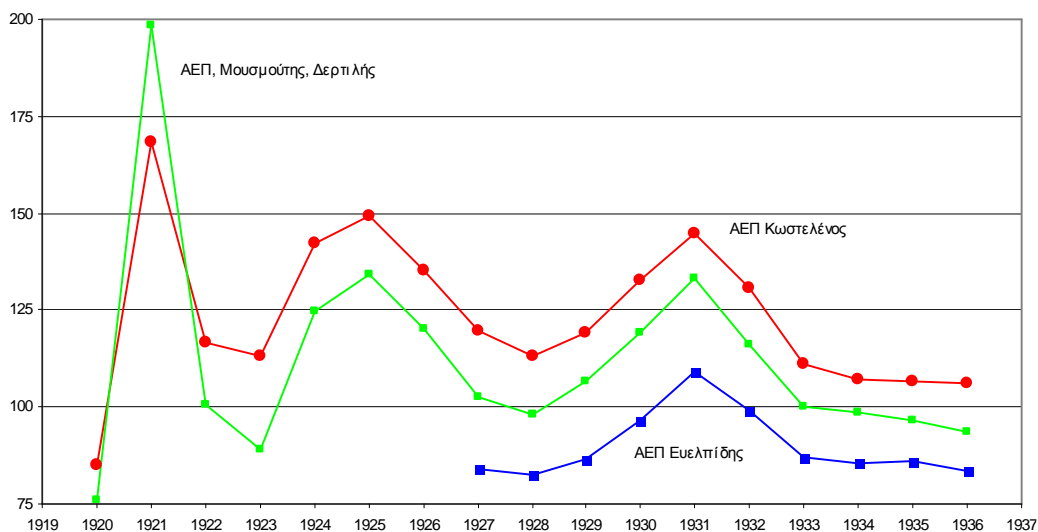
³³ Τα στοιχεία χρέους, ελλείμματος και κρατικών δαπανών προέρχονται από τον Mazower (2002, σ. 397) ενώ τα στοιχεία ΑΕΠ είναι από το Κωστελένος *et al.* (2007).

κάνουν υπό όρους δυσβάσταχτους για τους δανειζόμενους. Αυτή φαίνεται να ήταν η περίπτωση της Ελλάδας στη δεκαετία του 1930.³⁴

Στο σημείο αυτό να πούμε λίγα λόγια για τα στοιχεία δημόσιου χρέους που σχεδόν πάντα είναι υπό συζήτηση. Αν και ο ορισμός του δημοσίου χρέους είναι η συσσώρευση ελλειμμάτων, εντούτοις η εκτίμησή του αφενός δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια απλή άθροιση, αφετέρου ποιοι λογαριασμοί συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν την άθροιση και πότε; Αποτελούν ακόμη και σήμερα ανοιχτά ζητήματα. Τα στοιχεία που παραθέτουμε είναι από το βιβλίο του Mazower (2002) τα οποία διασταυρώσαμε, τουλάχιστον, τα στοιχεία των κρατικών δαπανών από το βιβλίο των Αντωνίου και Σακκή (2009) που προέρχονται από έρευνα του Αντωνίου (για τις δημόσιες δαπάνες και δημόσιο χρέος) που βρίσκεται σε εξέλιξη. Όσον αφορά τα έσοδα τα ονομάσαμε «τακτικά έσοδα», διότι είναι γνωστό ότι κάθε προϋπολογισμός θα πρέπει να ισοσκελίζεται και αυτό επιτυγχάνεται είτε με δανεισμό είτε με εκτύπωση νέου χρήματος είτε με συνδυασμό τους. Ο Βενιζέλος μάλιστα στους δημόσιους λόγους του υποστήριζε για να ενθαρρύνει το κοινό, ότι ισοσκελίσει επιτυχώς τρεις προϋπολογισμούς και ότι θα μπορούσε να ισοσκελίσει και τον τέταρτο (δηλαδή του 1932) με τον οποίο, όπως γνωρίζουμε, οδηγηθήκαμε στην πτώχευση λόγω αδυναμίας σύναψης νέου δανείου. Στους «ισοσκελισμένους» αυτούς προϋπολογισμούς είναι προφανές ότι ο Βενιζέλος συνεκτιμούσε και τα έσοδα από τα δάνεια. Τέλος, επισημαίνουμε ότι η ποιότητα των στοιχείων ελλείμματος και δημοσίου χρέους παραμένει ένα ζητούμενο που δεν φαίνεται ότι οι γνώσεις μας περί αυτού έχουν βελτιωθεί έκτοτε. Όσον αφορά την εκτίμηση του ΑΕΠ θεωρούμε ότι οι μετρήσεις της εποχής εκείνης ήταν (ίσως) πιο αξιόπιστες από τις σημερινές³⁵ και αυτό γιατί όχι τόσο επειδή οι σημερινές εκτιμήσεις κάθε τόσο αναθεωρούνται, αλλά περισσότερο γιατί ο τομέας των υπηρεσιών δεν ήταν τόσο αναπτυγμένος και άρα η μέτρηση του ΑΕΠ σχετίζεται περισσότερο με υλικά αγαθά και λιγότερο με υπηρεσίες και μάλιστα τεκμαρτές υπηρεσίες, όπως π.χ. αυτές των σημερινών εθνικών λογαριασμών, όπου οι ιδιοκτήτες οικιών θεωρούνται ότι ενοικιάζουν τις οικίες τους στους εαυτούς τους και τα «ενοίκια» που «εισπράττουν», όπως επίσης και πολλά άλλα «εισοδήματα» προστίθενται στο ΑΕΠ. Καθώς η βαρύτητα των υπηρεσιών και των τεκμαρτών εισοδημάτων αυξάνεται, κατά τη γνώμη μας, η απόκλιση από την πραγματικότητα με το πέρασμα του χρόνου διευρύνεται παρά μειώνεται. Για να έχουμε όμως μια ιδέα διαφόρων εκτιμήσεων του ΑΕΠ στο Σχήμα 11 που ακολουθεί παραθέτουμε τρεις εναλλακτικές εκτιμήσεις του λόγου χρέους προς ΑΕΠ, που όλες δείχνουν την ίδια τάση ενός αναμφίβολα υπερδιογκωμένου μεγέθους.

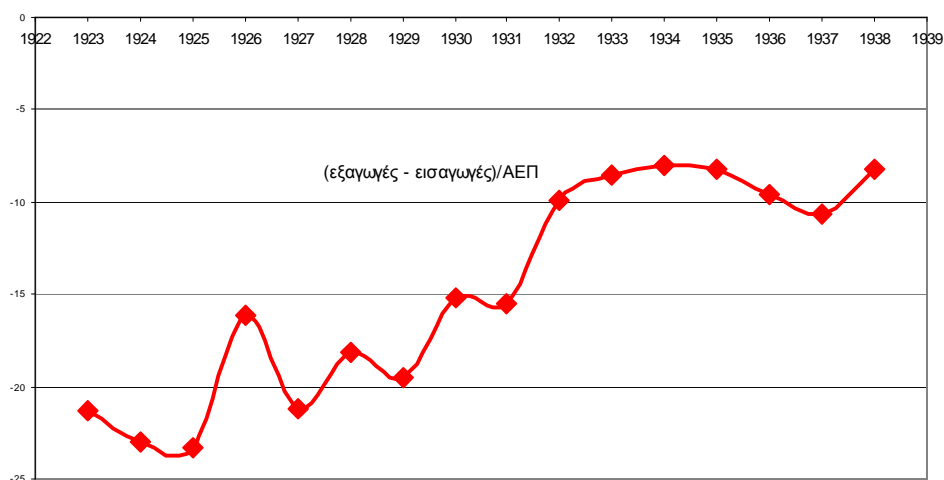
³⁴ Το μεγάλο δημόσιο χρέος ήταν συνηθισμένο φαινόμενο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και γι' αυτό δεν χρειάζεται να αναφερθούμε στις χώρες που ηττήθηκαν, όπως π.χ. η Γερμανία αλλά και η Αγγλία που ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ ήταν γύρω στο 180%! Ενώ στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου προσέγγισε το 238%, δηλαδή όσο περίπου και το 1816.

³⁵ Αυτό δεν αποτελεί μομφή για τις αναθεωρήσεις του ΑΕΠ της Ελλάδας της τελευταίας επταετίας, αλλά γενικότερα τα στοιχεία ΑΕΠ αναθεωρούνται είτε επειδή βασίζονται σε εκτιμήσεις διαφόρων συστατικών του ΑΕΠ είτε επειδή οι ορισμοί (συστήματα εθνικών λογαριασμών) αλλάζουν.



Σχήμα 11. Δημόσια χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ

Το επόμενο ζήτημα είναι αν, και κατά πόσο, η ελληνική οικονομία με τις περικοπές στις κρατικές δαπάνες, την παύση πληρωμών, τη μεγαλύτερη συμμετοχή της ΤτΕ στα νομισματικά ζητήματα και την προστασία της εγχώριας παραγωγής, όπως επίσης και την ενδυνάμωση των διακλαδικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας βελτίωσαν την ανταγωνιστικότητά της. Στο Σχήμα 12 (τα στοιχεία προέρχονται από τον Mazower 1982) διαπιστώνουμε ότι το ισοζύγιο πληρωμών είναι μονίμως αρνητικό αλλά με το πέρασμα του χρόνου διαρκώς βελτιώνεται, χωρίς, βέβαια, να γίνεται πλεονασματικό.



Σχήμα 12. Εμπορικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ

Η Συζήτηση για την Κρίση του 1930

Μια τολμηρή αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα άποψη υποστηρίζει ότι η Ελλάδα επηρεάστηκε θετικά από τη διεθνή κρίση του 1930 και, μάλιστα, στη διάρκειά της ο

ρυθμός μεγέθυνσης του βιομηχανικού προϊόντος υπήρξε ιδιαίτερα υψηλός (Βεργόπουλος 1979). Η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως στα δεδομένα της ελληνικής βιομηχανίας της περιόδου μετά το 1929 (βλέπε π.χ. Πίνακες 3 και 5). Πράγματι, στον Πίνακα 5 παρατηρούμε ότι αν λάβουμε το 1929 ως έτος βάσης, τότε μόνο η Ελλάδα, ανάμεσα σε μια πλειάδα χωρών, έχει να παρουσιάσει γενικό δείκτη βιομηχανικής παραγωγής το 1932 (δηλαδή το έτος της έξαρσης της κρίσης διεθνώς) υψηλότερο του έτους 1929! Αν λάβουμε υπόψη την πλήρη περίοδο 1929-1937 (βλέπε την τρίτη στήλη του Πίνακα 5), τότε η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής της Ελλάδας υπολείπεται μόνο της Ιαπωνίας. Με αυτές τις επιδόσεις είναι πολύ δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι ο βιομηχανικός τουλάχιστον τομέας της ελληνικής οικονομίας τελούσε υπό συνθήκες βαθιάς κρίσης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, την περίοδο μετά το 1929, η βιομηχανική παραγωγή αυξανόταν και, μάλιστα, με αρκετά υψηλό μέσο ρυθμό αύξησης. Το πρόβλημα που εντοπίζουμε στην ανάλυση του Βεργόπουλου είναι ότι αφενός περιορίζεται στη βιομηχανία (που το μερίδιο της στο συνολικό προϊόν ήταν της τάξης του 10% περίπου) και υποβαθμίζει τη σημασία των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας, αφετέρου η θεώρησή του είναι βραχυχρόνια, δεδομένου ότι αναφέρεται κυρίως στην περίοδο 1929-1932 και, άρα, δεν συμπεριλαμβάνει τα έτη πριν το 1929 και μετά το 1932.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για τους επιμέρους βιομηχανικούς κλάδους συμφωνούν με απόψεις που υποστηρίζουν ότι η ελληνική βιομηχανία δεν υπέστη τις οδυνηρές συνέπειες της κρίσης. Πράγματι, ο γενικός δείκτης βιομηχανικής παραγωγής ακολουθεί ανοδική πορεία (όπως δείχνεται και στα στοιχεία του Πίνακα 5), η οποία ωστόσο δεν είναι γραμμική και αν λάβουμε υπόψη τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 μαζί, τότε εντοπίζουμε τις υφέσεις των ετών 1923, 1926 και βεβαίως του 1932 (βλέπε Σχήμα 13 που ακολουθεί). Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η ελληνική βιομηχανική παραγωγή μετά το 1932 γνώρισε μια περίοδο ανόδου, που τα αίτιά της θα πρέπει να αναζητηθούν στο φτηνό εργατικό κόστος, το οποίο ήταν το αποτέλεσμα της εγκατάστασης ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων μετά το 1922, στο σχετικά αδύναμο εργατικό κίνημα της εποχής εκείνης στη μεγάλη υποτίμηση της δραχμής του 1932, στους περιορισμούς που επιβλήθηκαν στις εισαγωγές, όπως επίσης και στην αυξημένη εγχώρια ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά (λόγω της αύξησης του πληθυσμού). Η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και η υποκατάσταση γενικότερα των εισαγωγών λόγω του προστατευτικού δασμολογίου συνάδουν με τα διαθέσιμα στοιχεία που δείχνουν ότι το μερίδιο των εγχώριων βιομηχανιών στην ιδιωτική κατανάλωση από 58,6% που ήταν το 1928 αυξάνεται στο 72,8% το 1936 και στο 81,6% το 1939 (Freris 1986, σ. 48).

Χώρες	1929-1932	1932-37	1929-37
Ιαπωνία	-2,0	74,4	71
Ελλάδα	1,0	49,5	51
Φινλανδία	-17	79,5	49
Σουηδία	-11	67,4	49
Ουγγαρία	-23	77,9	37
Μεγάλη Βρετανία	-17	49,3	24
Γερμανία	-42	100,0	16
Αυστρία	-39	73,7	6
Ιταλία	-33	49,2	-
Βέλγιο	-31	36,2	-6
ΗΠΑ	-46	70,3	-8
Ολανδία	-38	46,7	-9
Γαλλία	-31	4,3	-28

Πίνακας 5. Δείκτης βιομηχανικής παραγωγής το 1932 σε διάφορες χώρες (%)³⁶

Την άποψη περί διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς και την υποκατάσταση των εισαγωγών την υποστηρίζει ο Βεργόπουλος (1979, σ. 75), ο οποίος παρατηρεί ότι στο διάστημα αυτό ούτε οι εισαγωγές της βιομηχανίας, αλλά ούτε και οι εξαγωγές ακολούθησαν τους ρυθμούς μεγέθυνσης της βιομηχανίας. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1928-1938 η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής ήταν της τάξης του 68%, ενώ την ίδια περίοδο οι βιομηχανικές εξαγωγές αυξήθηκαν μόνο κατά 16% και οι εισαγωγές κατά 20%.

Έχει επισημανθεί ότι η κρίση εκδηλώνεται στην Ελλάδα (όπως και στις άλλες χώρες) πριν από την κατάρρευση του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης το 1929, όπως αυτό διαπιστώνεται από τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στον αγροτικό τομέα της οικονομίας (Κωστής 1989, σ. 42 και Χατζηωσήφ 1994, σ. 448). Σύμφωνα με τον Κωστή (1989) για την κατανοήση των μηχανισμών της κρίσης απαιτείται μια μακροχρόνια θεώρηση της οικονομίας. Υπό αυτή την έννοια ο Κωστής ασκεί κριτική σε οικονομολόγους της δεκαετίας του 1930, όπως π.χ. στον Στεφανίδη (1932), ο οποίος απέδιδε την κρίση στη μεγάλη έκταση που έλαβε ο κρατικός δανεισμός και στις συνέπειές του στην οικονομία της χώρας, καθώς και στην πτώχευση, για τέταρτη φορά, του ελληνικού κράτους το 1932. Το ενδιαφέρον των οικονομολόγων της δεκαετίας του 1930 ήταν στραμμένο στο χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και στη φάση του οικονομικού κύκλου που βρισκόταν.³⁷ Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκε το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ) που δημοσίευσε μια σειρά από ετήσια στοιχεία, σε μια προσπάθεια αποσαφήνισης της φάσης όπου βρισκόταν η ελληνική οικονομία. Έτσι, για την περίοδο 1921-1938, στο Σχήμα 13 παρουσιάζουμε το γενικό δείκτη της οικονομικής δραστηριότητας, μαζί με τον δείκτη βιομηχανικής παραγωγής που παρουσιάζει ο Mazower (2002 [1991]).

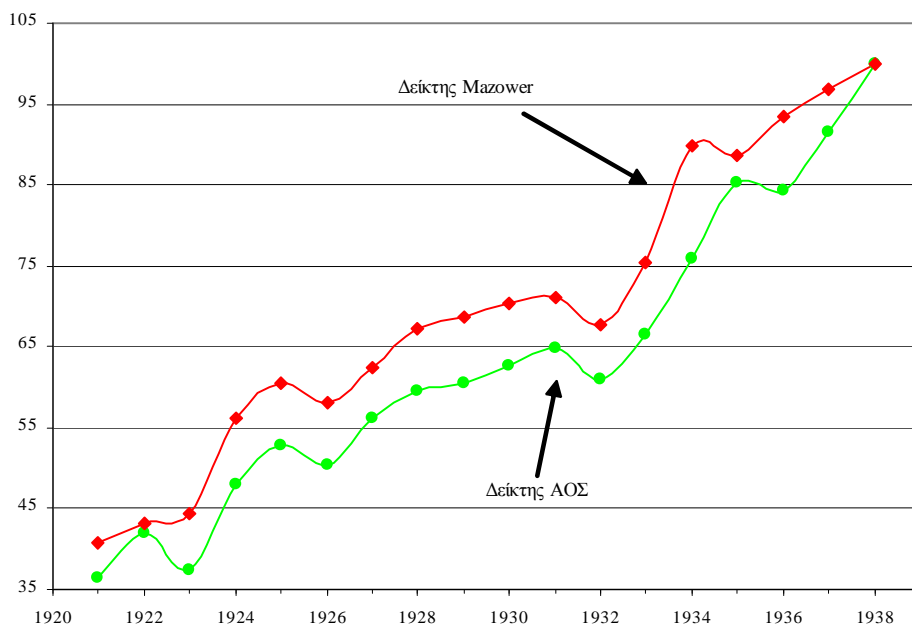
Παρατηρούμε ότι ο δείκτης του ΑΟΣ (που κατασκευάστηκε σύμφωνα με διεθνή πρότυπα) σε γενικές γραμμές αποτυπώνει τις περιόδους κάμψης και ανόδου της ελληνικής

³⁶ Τα στοιχεία προέρχονται από τον Freeman *et al.* (2001, σ. 268).

³⁷ Οι συγκρίσεις είναι σχετικές και περιορίζονται στη Ελλάδα και όχι αναγκαστικά στο διεθνή χώρο.

οικονομίας και συμφωνεί με την άποψη που υποστηρίζει ότι η οικονομική κρίση αρχίζει τη δεκαετία του 1920, απλά τα έτη 1929-1932 ήταν ίσως από τα χειρότερα, όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Παρόμοια είναι και η πορεία του δείκτη βιομηχανικής παραγωγής που παρουσιάζει ο Mazower (2002 [1991]). Γνώμη μας είναι ότι το αν ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκε ή μειώθηκε για λίγες ποσοστιαίες μονάδες στη διάρκεια του 1929-1932 είναι χωρίς ιδιαίτερα μεγάλη σημασία για την ελληνική οικονομία της περιόδου, διότι πολύ απλά το ειδικό βάρος του βιομηχανικού τομέα ήταν πολύ μικρό, ήτοι 7,72% την περίοδο 1929-1933 και 8,39% το 1933-1939 (Κωστελένος *et al.* 2007, σ. 147).

Η εγκυρότητα, όμως, του γενικού δείκτη οικονομικής δραστηριότητας έχει αμφισβητηθεί, διότι παραγνωρίζει το μεγάλο ειδικό βάρος του αγροτικού τομέα (Κωστής 1989). Το ΑΟΣ στο σχηματισμό του γενικού δείκτη οικονομικής δραστηριότητας εκτιμά την αγροτική παραγωγή στο 30% της συνολικής, ενώ το ειδικό βάρος του αγροτικού τομέα θα έπρεπε να είναι αρκετά μεγαλύτερο. Στην πραγματικότητα, όμως, βασιζόμενοι στα στοιχεία εθνικού εισοδήματος που παρουσιάζει ο Δερτιλής (1999), βρίσκουμε ότι το ΑΕΠ του αγροτικού τομέα την περίοδο αυτή είναι της τάξης του 35% του συνολικού ΑΕΠ και, κατά συνέπεια, ο γενικός δείκτης του ΑΟΣ δεν είναι και τόσο μεροληπτικός ως προς την αγροτική παραγωγή. Συγκρίσιμα ποσοστά λαμβάνουμε και με τα στοιχεία του Κωστελένου *et al.* (2007, σ. 146) στα οποία το ποσοστό του αγροτικού ΑΕΠ στο συνολικό ΑΕΠ είναι 34,78% την περίοδο 1923-1932 και φτάνει στο 35,11% την περίοδο 1933-1939.



Σχήμα 13. Δείκτες οικονομικής δραστηριότητας

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ο αναπροσανατολισμός των ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (Πίνακας 6) η Γερμανία καταλαμβάνει τη θέση του κύριου εμπορικού εταίρου της Ελλάδας και αυτό γιατί το εμπόριο διεξάγεται μέσω συμψηφιστικών τεχνικών και άρα δεν χρειάζεται η μεσολάβηση χρήματος (συναλλάγματος). Αν και η στροφή αυτή εκ πρώτης όψεως, φαίνεται αδιάφορη, εντούτοις μετά την απελευθέρωση, η ελληνική οικονομία είχε μια επιπλέον δυσκολία να ξεπεράσει που αφορά τον κύριο εμπορικό της εταίρο που χρειάστηκε χρόνο για να επανακάμψει.

<i>Εισαγωγές από</i>	1929	1933	1938	1939
ΗΠΑ	16,7	5,8	7,2	7,0
ΗΒ	12,7	14,3	13,0	12,0
Γερμανία	9,4	10,2	28,8	29,9
Ιταλία	5,6	5,6	3,3	5,3
<i>Εξαγωγές προς</i>				
ΗΠΑ	16,0	12,5	17,0	21,6
ΗΒ	11,6	18,9	8,3	13,6
Γερμανία	23,0	17,8	38,4	27,5
Ιταλία	18,2	14,0	5,0	6,3

Πίνακας 6. Προορισμός των εισαγωγών και εξαγωγών, 1929-1939 σε ποσοστά³⁸

Περίληψη - Συμπεράσματα

Σε μια συνολική αποτίμηση των δεκαετιών 1920 και 1930 είναι βέβαιο ότι η ελληνική οικονομία πέρασε από μία μεγάλη δοκιμασία. Πώς άλλωστε θα ήταν δυνατό να ήταν διαφορετικά, δεδομένου ότι η κρίση είχε λάβει παγκόσμιες διαστάσεις και η Ελλάδα αποτελούσε συστατικό της διεθνούς οικονομίας. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, διαπιστώνουμε ότι η κρίση έπληξε κυρίως την αγροτική παραγωγή και τον πληθυσμό της υπαίθρου και λιγότερο την βιομηχανική παραγωγή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι στην βιομηχανία είχαν επωφεληθεί τουναντίον, τα στοιχεία δείχνουν μείωση του πραγματικού μισθού, μείωση της απασχόλησης και μεγάλη αύξηση του αριθμού των ανέργων που μας κάνει να εικάσουμε ότι μεγάλο μέρος τους προέρχονταν από την βιομηχανία. Η αύξηση του πληθυσμού που ακολούθησε με την εγκατάσταση ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων ενίσχυσε τη συνολική ζήτηση,³⁹ και, ταυτόχρονα, αποτέλεσε φθινό εργατικό δυναμικό που συνέβαλε στην αύξηση της παραγωγής, στη μείωση των πραγματικών μισθών και στην αύξηση των κερδών. Ακόμη οι γνώσεις και επιδεξιότητες που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες οδήγησαν στη δημιουργία νέων επιχειρηματικών κλάδων, όπως π.χ. η ταπητουργία και η μεταξουργία.

Τα οικονομικά του μεσοπολέμου έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον δεδομένου ότι παρουσιάζουν εκπληκτικές ομοιότητες με την κρίση που ξέσπασε στα τέλη του 2007 και συνεχίζεται για τέταρτο χρόνο και δεν φαίνεται να έχουν αρθεί οι λόγοι που τη δημιούργησαν. Είναι επίσης γεγονός ότι η κρίση του μεσοπολέμου δεν έχει μελετηθεί όσο θα έπρεπε και ούτε έχουν αξιοποιηθεί τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία στο βαθμό που θα έπρεπε. Ορισμένα συμπεράσματα που συνάγονται από την μελέτη της περιόδου είναι ότι η Ελλάδα, όπως και οι περισσότερες χώρες, βρισκόταν σε κρισιακή κατάσταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και το 1928 με το πρόγραμμα νομισματικής σταθερότητας, όλα έδειχναν ότι τα χειρότερα είχαν περάσει. Αλίμονο, όμως, την περίοδο 1929-1932 έτος έξαρσης της διεθνούς κρίσης δεν εκδηλώνεται στο ΑΕΠ της Ελλάδας και ιδίως στο

³⁸ Βετσόπουλος (2007)

³⁹ Η αύξηση της ζήτησης προερχόταν τόσο από την αύξηση του πληθυσμού όσο και από τα κρατικά βοηθήματα που δίνονταν στους πρόσφυγες για αρκετά χρόνια.

βιομηχανικό ΑΕΠ, ενώ το αγροτικό παρουσιάζει κάποια κάμψη. Η κρίση των ετών 1929-1932, εκδηλώθηκε ως νομισματική και κυρίως δημοσιονομική. Οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν βασίζονταν σε λαθεμένη ερμηνεία των φαινομένων. Έτσι λοιπόν η πολιτική της σκληρής δραχμής στην οποία επέμενε ο Βενιζέλος απέτυχε, όπως επίσης διαψεύστηκαν και οι προσδοκίες του Βενιζέλου για τη σύναψη νέου διεθνούς δανείου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής είχε αλλάξει άρδην. Οι κυβερνήσεις δεν ενδιαφέρονταν για τη συνοχή του συστήματος συνολικά, αλλά για τη σωτηρία της δικής τους χώρας και η έννοια της αυτόαρκειας είχε υιοθετηθεί διεθνώς και αυτό σήμαινε ότι δεν υπήρχαν περιθώρια για παροχή βοήθειας σε άλλες χώρες. Είναι γεγονός, όμως, ότι οι χώρες τα χρόνια εκείνα ήταν λιγότερο εξαρτώμενες από τις διεθνείς οικονομικές τους σχέσεις και τα περιθώρια εθνικών πολιτικών πολύ ευρύτερα από ότι σήμερα.

Η μεγάλη αύξηση του χρέους και αδυναμία εξυπηρέτησής του οδήγησαν το 1932 στην πτώχευση και στη μεγάλη υποτίμηση της δραχμής. Την ίδια χρονιά λήφθησαν μια σειρά μέτρων που ενίσχυσαν τον ρόλο της ΤτΕ, κατήργησαν ουσιαστικά την αγορά συναλλάγματος, επέβαλαν περιορισμούς στις εισαγωγές, και ενθάρρυναν την εγχώρια παραγωγή ενδυναμώνοντας τις εσωτερικές διασυνδέσεις της ελληνικής οικονομίας. Ακόμη, πόροι που προορίζονταν για χρεολύσια και τόκους χρησιμοποιήθηκαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων. Ακολούθησαν έτη με ισοσκελισμένους και ενίοτε πλεονασματικούς προϋπολογισμούς, ωστόσο είναι φανερό ότι η κατάσταση δεν οδήγησε σε κάτι το εντελώς διαφορετικό και ουσιαστικά η χώρα από το 1938 άρχισε να διολισθαίνει στην ύφεση όπως δείχνουν τα στοιχεία του Maddison (στο Σχήμα 3). Μεσολάβησαν όμως η κατοχή και ο υπερπληθωρισμός οι μεταπολεμικοί πλεονασματικοί προϋπολογισμοί σε συνδυασμό με τη μεγάλη οικονομική ανάπτυξη που γύρω στο 1968 εξάλειψαν το δημόσιο εξωτερικό χρέος. Το δημόσιο χρέος θα ξαναγίνει πρόβλημα δύο δεκαετίες αργότερα.

Ερωτήσεις προς Σκέψη και Συζήτηση

1. Συζητήστε τα είδη επένδυσης σύμφωνα με τον Κένυς και τη σημασία τους για τη φάση της οικονομίας.
2. Ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν την Αγγλία στην υιοθέτηση του κανόνα χρυσού; Ήταν οι λόγοι αυτοί αυστηρά οικονομικοί; Ποια ήταν η άποψη του Κένυς;
3. Συζητήστε την έννοια της εσωτερικής υποτίμησης, όπως αυτή εκφράστηκε στην Αγγλία μετά την επιστροφή της στον κανόνα χρυσού.
4. Σχολιάστε την οικονομική πολιτική Βενιζέλου την περίοδο της μεγάλης κρίσης. Αναφερθήτε στα ισχυρότερα επιχειρήματα υπέρ και στα ισχυρότερα κατά της πολιτικής του.
5. Μπορείτε να βρήτε αναλογίες της περιόδου Βενιζέλου με τη σημερινή; Ποιες είναι ορισμένες από τις διαφορές, αν υπάρχουν;
6. Σχολιάστε την άποψη σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα όχι μόνο δεν επηρεάστηκε αρνητικά από την κρίση, αλλά αντίθετα, η διεθνής κρίση συνέβαλε στην οικονομική της ανάπτυξη.
7. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1 συζητήστε και κριτικά αξιολογήστε τη μονεταριστική θεωρία για την κρίση του 1930 στις ΗΠΑ. Θα μπορούσε η ίδια θεωρία να υποστηριχτεί στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας; (βλέπε και το Σχήμα 2).
8. Ποια είναι η (διαδεδομένη) κεϋνσιανή ερμηνεία της κρίσης του 1930 στην περίπτωση των ΗΠΑ; Είναι η κεϋνσιανή άποψη και άποψη του Κένυς για την κρίση του 1930;
9. Ποια είναι τα αίτια της κρίσης σύμφωνα με τους αυστριακούς οικονομολόγους; Ποια είναι (αν υπάρχουν) τα κοινά τους σημεία με τους μονεταριστές και ποια με τους κεϋνσιανούς;

10. Πώς η μαρξική θεωρία ερμηνεύει την κρίση του 1930 στις ΗΠΑ;
11. Σχολιάστε την πρόταση ότι «η τιμή του χρυσού αυξάνεται σε περιόδους πληθωρισμού και μειώνεται σε περιόδους αντιπληθωρισμού».
12. «Η τιμή του χρυσού κινείται αντικυκλικά». Αν συμφωνείτε πώς εξηγήτε την απάντησή σας στην 11;
13. Ποιές συνεπαγωγές της θεωρίας Κοντράτιεβ θεωρείτε να επαληθεύονται από την κρίση του 1930 στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας;
14. Ποιά ήταν η κατάσταση στην ελληνική οικονομία τις δεκαετίες 1920 και 1930.
15. Συζητήστε την πολιτική της σκληρής δραχμής. Ποια ήταν η λογική για την υιοθέτησή της; Ήταν βάσιμη η λογική αυτή; Τι άλλαξε στο διεθνές περιβάλλον τη δεκαετία του 1930; Είναι η σημερινή κατάσταση παρόμοια;
16. Συζητήστε τις έννοιες δημόσιο έλλειμμα, δημόσιο χρέος και τη σχέση μεταξύ τους. Συζητήστε ορισμένες πολιτικές για τη μείωση του δημόσιου χρέους με βάση την ιστορική εμπειρία της Ελλάδας.
17. Συζητήστε τις επιπτώσεις της πτώχευσης του 1932 στην ελληνική οικονομία.

Σημειώσεις για Περαιτέρω Μελέτη

Υπάρχει μια πλειάδα ερμηνειών της κρίσης του 1930 και το στατιστικό υλικό είναι αρκετά πλούσιο για τον έλεγχο οποιασδήποτε θεωρίας. Οι συνηθισμένες θεωρίες των μονεταριστών και των κεϋνσιανών αποδίδουν την κρίση σε σφάλματα πολιτικής. Οι μονεταριστές θεωρούν την περικοπή της προσφοράς χρήματος ως γενεσιουργό αίτιο της κρίσης, επομένως η θεραπεία της κρίσης μπορεί να επιτευχθεί μέσω της κατάλληλης ρύθμισης της προσφοράς χρήματος. Οι κεϋνσιανοί οικονομολόγοι (αυτοί τουλάχιστον που είναι πιστοί στις ιδέες της *Γενικής Θεωρίας*) αποδίδουν την κρίση στην αποτυχία του συστήματος της αγοράς να δημιουργήσει επαρκή ενεργό ζήτηση, πράγμα που σημαίνει ότι την αποτυχία αυτή της αγοράς θα πρέπει να την διορθώσει η κρατική παρέμβαση, η οποία μέσω της αύξησης των συνολικών κρατικών δαπανών και την ενθάρρυνση των ιδιωτικών να δημιουργήσει την απαιτούμενη ενεργό ζήτηση στην οικονομία, ώστε να απασχοληθεί πλήρως το εργατικό δυναμικό. Τα πρόσφατα χρόνια έχουν προβληθεί μια σειρά από πιο σύνθετες θεωρίες από οικονομολόγους, όπως π.χ. οι εργασίες των Temin (2001), Zarnowitz (2000), μεταξύ άλλων.

Οι μαρξιστικές θεωρίες κρίσης τονίζουν τον ενδογενή της χαρακτήρα, με άλλα λόγια, η κρίση είναι ενδημική στο σύστημα και, άρα, δεν μπορεί να αποτραπεί, απλώς οι κυβερνήσεις με τις κατάλληλες πολιτικές μπορούν να απαλύνουν ορισμένες από τις οδυνηρές συνέπειές της, όπως οι μαζικές πτωχεύσεις επιχειρήσεων, τραπεζών και το χειρότερο από όλα, η αυξημένη ανεργία. Επομένως, το λεγόμενο κράτος πρόνοιας, δημιουργεί ένα δίκτυο ασφαλείας για την αποτροπή των χειρότερων.

Από την πλούσια βιβλιογραφία ξεχωρίζει το βιβλίο του J.K.Galbraith (1954) που δίνει μια πολύ γλαφυρή και ταυτόχρονα διδακτική περιγραφή της κατάρρευσης του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης. Ενώ στο βιβλίο του (1988) αναφέρεται σε γενικότερα ζητήματα, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνει την οικονομική κρίση του 1930 και την οικονομική πολιτική του Ρούσβελτ, το περίφημο Νιου Ντηλ. Οι Friedman και Schwartz (1982) δίνουν τη μονεταριστική εκδοχή και ο αντίλογος βρίσκεται στον Temin (1977). Εσχάτως ο Τέμιν έχει προσθέσει ακόμη μία ερμηνεία που αξίζει περαιτέρω διερεύνησης. Για μια συνολική αποτίμηση της κρίσης του 1930 στις ΗΠΑ, συνιστούμε το βιβλίο του Heilbroner (1993) όπου παρατίθενται οι θεωρίες των μονεταριστών, των κεϋνσιανών και των κοινωνικών δομών συσσώρευσης, μαζί με μια γλαφυρή περιγραφή του οικονομικού κλίματος της περιόδου εκείνης. Στην ελληνική βιβλιογραφία συνιστούμε το άρθρο του

Ψαλιδόπουλου (1990) για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των εναλλακτικών θεωριών και τη συζήτηση Ελλήνων οικονομολόγων.

Όσον αφορά την ελληνική οικονομία της περιόδου εκείνης, από τις απόψεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί, αυτές του Βεργόπουλου (1979) εγείρουν έναν προβληματισμό που μόνο θετικά έχει να προσφέρει στη βαθύτερη κατανόηση της περιόδου που εξετάζεται. Ο Κωστής (1989) στο ίδιο ζήτημα έχει μια πιο ρεαλιστική και πλησιέστερη προς τη δική μας προσέγγιση, στο βαθμό μάλιστα που διατείνεται ότι η ανάλυση πρέπει να είναι μακροχρόνια και ότι ο αγροτικός τομέας είχε υποστεί περισσότερο από κάθε άλλον τα δεινά της κρίσης. Ακόμη, ο Mazower (2002) παρουσιάζει λεπτομερείς περιγραφές των νομισματικών, οικονομικών, αλλά και θεσμικών εξελίξεων της περιόδου του μεσοπολέμου. Όσον αφορά την κρίση η άποψη του είναι παραπλήσια με αυτήν του Βεργόπουλου. Τέλος, η μονογραφία του Ψαλιδόπουλου (1989) αποτελεί ότι πληρέστερο διαθέτουμε τόσο για τους οικονομολόγους της εποχής εκείνης όσο και για τις θεωρητικές τους προσεγγίσεις.

Η έρευνα για την οικονομική κρίση του 1930 δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα συνεχίζεται και, όσον αφορά την περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, θεωρούμε ότι έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος και αυτό χάρη στα στοιχεία χρονολογικών σειρών που έχουν κατασκευαστεί από τον Κωστελένο *et al.* 2007. Η περαιτέρω επεξεργασία των διαθέσιμων εθνικολογιστικών στοιχείων και η διάσπασή τους σε διάφορες επιμέρους κατηγορίες, όπως π.χ. ανά τομείς οικονομικής δραστηριότητας καθώς και πηγών εισοδημάτων (κέρδη, μισθοί, φόροι κ.λπ.), αλλά και δαπανών ήτοι κατανάλωση, επένδυση κ.λπ. θα συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση του φαινομένου και των ευρύτερων συνεπειών που είχε στην ελληνική κοινωνία.

References

- Βεργόπουλος Κ. (1979) *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βετσόπουλος Α. (2007) *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δερτιλής Γ. (1999) *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι: Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Freeman C. and Louca F. (2001) *As Time Goes By. From the Industrial Revolution to the Information Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Freris A. (1986) *The Greek Economy in the Twentieth Century*. New York: St. Martin's Press.
- Friedman, M. και Friedman, R. (1980) *Free to Choose*. New York: Harcourt Brace and Jovanovicz.
- Friedman M. και Schwartz A. (1982) *Monetary Trends in the United States and the United Kingdom*, Chicago: Chicago University Press.
- Galbraith, J. (1954) *The Great Crash, 1929*, New York: Houghton Mifflin Company, 1980.
- Heilbroner R. (1993) *The Making of Economic Society*, New Jersey: Prentice Hall.
- Hobsbawm E. (1996) *The Age of Extremes*. New York: Random House.
- Hughes J. (1990) *American Economic History*. New York: Harper & Collins.
- Keynes J. M. (1925) *The Economic Consequences of Mr. Churchill*. Reprinted in *Keynes, Collected Writings*. Vol. 9. 1930. *A Treatise on Money*. London: Macmillan
- Keynes J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan
- Kindleberger Ch. (1986) *The World in Depression, 1929-1939*. Berkeley: University of California Press.
- Κωστελένος Γ., Βασιλείου Δ., Κουνάρης Ε., Πετμεζάς Σ., Σφακιανάκης Μ. (2007) *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.

- Κωστής Κ. (1989) Η Ελληνική Οικονομία στα Χρόνια της Κρίσης, 1929-1932, στο Βερέμης Θ. και Γουλιμή Γ. (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην Εποχή του*. Αθήνα: Γνώση.
- Mage S. (1963) *The Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit*, Ph.D. Dissertation, Columbia University.
- Mazower M. (2002) *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ.
- Parageorgiou A. and Tsoulfidis L. (2006) *Kondratiev, Marx and the Long Cycle, Indian Development Review*, reprinted in Mariolis and Tsoulfidis (eds.) *Distribution, Development and Prices, Critical Perspectives*, New Delhi: Serials Publications, 2006.
- Shaikh, A. (1992) The Falling Rate of Profit and Long Waves in Accumulation: Theory and Evidence, στο Kleinnknecht, A. *et al.*, (eds) *New Findings in Long Wave Research*, London: Macmillan.
- Temin P. (1976) *Did Monetary Forces Cause the Great Depression?*, New York: Norton.
- Τσουλφίδης Λ. (2009) Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Tsoulfidis L. (2010) *Competing Schools of Economic Thought*. Heidelberg: Springer.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (1989) *Η Κρίση του 1930 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι*. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιον.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (1990) «Σύγχρονες Ερμηνείες της Κρίσης του 1928. Επισκόπηση της Βιβλιογραφίας», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιδρύματος Σ. Καράγιωργα*, Αθήνα.
- Zarnowitz V. (2000) The Old and the New in US Economic Expansion of the 1990s, Working Paper No 7721, Cambridge MA: NBER.